

De confessionelen

§ 1 confessionalisme en christen-democratie

Van de drie hoofdstromingen in de Nederlandse politiek is de christen-democratie verreweg de jongste. Kregen het liberalisme en de sociaal-democratie al in de negentiende eeuw gestalte, de christen-democratie dateert uit de jaren zestig. De Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (de CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP) beschouwden zich voor die tijd niet als christen-democratisch. Wel waren er voor de oorlog enkele protestants-christelijke partijtjes die zich christen-democratisch noemden, maar die gaven aan het begrip "christen-democratie" een andere betekenis dan tegenwoordig gebruikelijk is. Zij duiden ermee aan dat ze "christelijk-voortuitstrevend op sociaal terrein" waren.¹ Daarmee zetten zij zich af tegen de ARP en de CHU, die zij verweten de gevestigde sociaal-economische orde te verdedigen. In 1946 fuseerde de enig overgebleven christen-democratische partij, de Christelijk-Democratische Unie, met een aantal andere partijen in de pvdA. Daarmee ging de vooroorlogse christen-democratie op in de sociaal-democratie.

Ook om een andere reden moeten we het ontstaan van de christen-democratie in de jaren zestig dateren. Het CDA is gebaseerd op een politieke doctrine. De partij fundeert haar optreden op haar politieke overtuiging en niet op een geloofsovertuiging. De leden zijn door de christen-democratische politieke overtuiging met de partij verbonden en niet door het christelijk geloof. Verreweg de meesten zijn weliswaar aangesloten bij één van de drie grote Nederlandse kerkgenootschappen, maar de partij laat zich niet zo min door kerkelijke uitspraken leiden als de pvdA of de VVD. Bovendien krijgt het CDA geen steun van de kerk en zijn er in de partij minder dominees en priesters actief dan in Groen Links, de pvdA en in de kleine rechtse partijen. Het CDA is, kortom, in geen enkel opzicht een confessionele partij.

Nu waren ook de drie oude christelijke partijen niet in alle opzichten confessioneel: ook zij verlangden van hun leden formeel geen geloofsbelijdenis. Toch waren ze alle drie nauw met één van de drie grote Nederlandse kerkgenootschappen verbonden. Bij de KVP was deze verbintenis het innigst. Voorzover bekend waren alle leden katholiek, en het Algemeen Staatskundig Program van de KVP meldde dat de partij de uitspraken van het Kerkelijk Leergezag aanvaardde. Verreweg de meeste katholieken stemden KVP en de kerk gaf de partij actieve steun. Dat gebeurde niet bij de CHU. De top van de Nederlandse Hervormde Kerk had eerder een voorkeur voor de pvdA en van de hervormden stemde slechts een kwart op de CHU. Maar om-

gekeerd was de CHU zelf wel sterk op de kerk georiënteerd. Bijna alle leden waren hervormd en volgens het CH-beginselprogramma moest Nederland bestuurd worden als "een Christelijke staat in Protestantschen zin", waarbij "het oordeel der Christelijke kerk" richtinggevend hoorde te zijn. Het minst confessioneel was de ARP. De verhouding tussen kerk en partij lag hier precies omgekeerd aan die van de CHU. Het overgrote deel van de synodalen (de leden van het grootste gereformeerde kerkgenootschap) stemde ARP en de predikanten riepen de gelovigen niet zelden van de kansel op om ARP te stemmen, maar de partij zelf oriënteerde zich niet op de kerk. Het staatsgezag diende volgens de ARP aan Gods gezag onderworpen te zijn, maar die onderwerping kwam niet tot stand "door de uitspraak van eenige Kerk, maar in de consciëntie beide van Overheid en onderdaan". In haar samenstelling was de ARP interconfessioneel. De meeste leden waren gereformeerd-synodaal, maar onder de antirevolutionairen waren ook rechtzinnige hervormden, christelijk-gereformeerden, gereformeerd-vrijgemaakten en andere orthodox-protestantse christenen. De ARP bevorderde deze religieuze pluriformiteit door in de partijorganen en de fracties vaste plaatsen te reserveren voor leden van de Hervormde Kerk en van de kleinere gereformeerde kerkgenootschappen. De leden waren onderling verbonden door de antirevolutionaire beginselen en de partij baseerde op die beginselen haar politiek. Daarom was de ARP eerder een beginselpartij dan een confessionele partij. Toch was ook zij niet vrij van confessionele tendenzen. Niet alleen stemden de synodalen bijna allemaal antirevolutionair en was 75 procent van het AR-electoraat gereformeerd-synodaal, maar ook vertoonden ARP-politici niet zelden de neiging de dagelijkse politiek direct uit de bijbel, en niet uit de beginselen, af te leiden.

§ 2 De ARP

De Antirevolutionaire Partij was de oudste politieke partij van het land. Zij werd in 1879 opgericht als onderdeel van een volksbeweging die zich ook in het onderwijs en de kerk manifesteerde. Deze beweging keerde zich tegen de "geest der eeuw", de geest van rationalisme en Verlichting, die geen halt hield voor de bijbel en voor de geloofs zekerheden die de Synode van Dordrecht in 1619 had vastgelegd in de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Leerregels van Dordrecht. Voor deze "drie formulieren van enigheid" stelde de Verlichting de rede in de plaats. De "revolutiegeest" maakte zich meester van de maatschappelijke elite en kreeg de samenleving steeds meer in zijn greep. Zo werd in de hervormde theologie het modernisme dominant, dat in zijn meest radicale vorm alle bovennatuurlijkheid afwees. Volgens de moderne theologen was de natuurwet van oorzaak en gevolg algemeen geldig en waren goddelijke ingrepen in de geschiedenis uitgesloten. God openbaarde zich uitsluitend via de rede en het geweten. De goddelijkheid van Christus werd ontkend. Hij diende uitsluitend te worden gezien als voorbeeld van deugdzaamheid. Dat Jezus met zijn lijden en sterven de zonden der mensheid op zich genomen had, was in de ogen van de moderne theologen een absurde en kwalijke misvatting, want de mens was van nature niet slecht, maar goed.

Zulke opvattingen kregen ook in het onderwijs de overhand. Dit was voor de rechtzinnige protestanten des te bedreigender daar de overheid in het onderwijs

rond 1870 aanzienlijke verbeteringen doorvoerde. De eisen aan het openbaar en bijzonder onderwijs werden fors verhoogd, zonder dat het bijzonder onderwijs voor subsidie in aanmerking kwam. De orthodoxe gelovigen zagen hierin een aanslag op hun identiteit. Terecht. De liberale premier Kappeyne van de Coppello sprak met zoveel woorden uit dat de rechtzinnige minderheid geen recht van bestaan had en onderdrukt diende te worden.

Het verzet tegen de modernisering in kerk en school groeide na 1870 uit tot een volksbeweging, waarvan de calvinistische predikant Abraham Kuiper de centrale figuur was. Van de kerk eiste Kuiper dat deze onverkort zou belijden dat Christus als zoon van God de dood had overwonnen en als enige het zondig mensengeslacht zalig kon maken. Hij weigerde samen te werken met de vrijzinnigen en daar hij niet geloofde in een zuivering van de hervormde kerk, bereidde hij van het begin af een breuk voor. Daaraan ging een jarenlange campagne vooraf, waarin de orthodoxen in veel hervormde gemeenten de macht overnamen en via een eigen landelijk dagblad en een eigen universiteit, de Vrije Universiteit in Amsterdam, een theologisch en maatschappelijk kader kweekten. In 1886 verliet Kuiper de hervormde kerk en in 1892 stichtte hij een nieuw kerkgenootschap, gebaseerd op de drie formulieren van eenigheid: de Gereformeerde Kerken in Nederland, waarvan een kleine 10 procent van de Nederlandse bevolking lid werd.

Toen Kuiper de hervormde kerk verliet, had hij de strijd tegen de geest der eeuw ook al ingezet in het onderwijs en de politiek. De orthodoxen verenigden zich in 1872 in het Anti-Schoolwet Verbond, dat zich verzette tegen het voortrekken van het openbaar onderwijs. Dit verbond zette zich twee jaar later om in een landelijke kiesvereniging, die zich in 1878 achter "Ons Program" stelde, een serie artikelen waarin Kuiper de antirevolutionaire beginselen had uiteengezet. Op basis van dit program verenigden de kiesverenigingen zich een jaar later in de ARP.

de antirevolutionaire beginselen

Kuipers verzet tegen de geest der eeuw ging uit van de notie dat alle menselijk handelen ondergeschikt diende te zijn aan Gods wil. Er was, aldus Kuiper, "geen duimbreed op heel het erf van het menselijk leven, waarvan de Christus, die aller Souverein is, niet roept: 'Mijn'". Dit uitgangspunt was een omkering van het zogenaamde revolutiebeginsel, volgens welk de mens soeverein is. Het bracht een antithese aan tussen degenen die op revolutionaire grondslag stonden: de liberalen en de socialisten, en degenen die antirevolutionair waren: de rechtzinnige protestanten en de katholieken. Deze antithese zag Kuiper als de meest wezenlijke politieke tegenstelling.

Dat betekende echter niet dat hij iedere samenwerking met ongelovigen afwees. Volgens Kuiper vielen alle mensen onder de "gemene gratie". Hoewel hij een weinig optimistisch mensbeeld had, ontkende hij dat de mens "ganselijk onbekwaam tot enig goed" was. In zijn onbegrijpelijke goedertierenheid had God besloten het kwaad niet onbeperkt te laten voortwoekeren, maar de mens ook scheppende gaven toe te delen. Deze gemene gratie lag ten grondslag aan alle arbeid die orde in de chaos schiep en aldus de schepping in stand hield.

De politieke antithese leidde er ook niet toe dat Kuyper organisatorische eenheid met de katholieken wenste. Naast de gemene gratie onderscheidde hij een specifieke vorm van genade, de particuliere gratie, die alleen aan rechtzinnig-protestantse christenen toekwam. De particuliere gratie maakte een christelijke cultuur mogelijk, waarin alle levensuitingen rechtstreeks aan Gods bijzondere genade ontsprongen. Om deze cultuur in stand te houden en te doen bloeien was naast een politieke ook een organisatorische antithese nodig: op alle terreinen waarop de levensbeschouwing een rol speelde, moesten de belijdende christenen zich apart organiseren.

Centraal in het denken van Kuyper stond de vrijheid van de maatschappelijke organisaties ten opzichte van de overheid. Voor alle terreinen waarop het leven zich afspeelde, gold het beginsel van "de soevereiniteit in eigen kring". De kringen, zoals het gezin, de overheid, het onderwijs en de economie, stonden naast, niet onder elkaar, want ze ontleenden allen hun gezag rechtstreeks aan God en niet aan elkaar. De overheid mocht zich daarom niet vergrijpen aan de rechten van het gezin, de kerk en de maatschappelijke organisaties.

Kuyper schreef de overheid een heel beperkte taak toe. Volgens de Nederlandse Geloofsbelijdenis van 1619 had God de overheid ingesteld "uit oorzaak der verdorvenheid des menselijken geslachts (...) opdat de ongebondenheid der mensen bedwongen worde, en het alles met goede ordinantie onder de mensen toega. Tot dat einde heeft Hij de Overheid het zwaard in handen gegeven tot straf der bozen en bescherming der vromen." Zo zag ook Kuyper de overheid. De staat moest zich buiten de rechtshandhaving zo weinig mogelijk met het maatschappelijk leven bemoeien. Hij zou alleen in mogen grijpen als de maatschappelijke organisaties ernstig tekort schoten. Volgens de Nederlandse geloofsbelijdenis had de overheid ook tot taak "om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst", maar Kuyper vond deze regel niet terzake. Binnen de Nederlandse natie klonken namelijk drie "grondtonen", de roomse, de calvinistische en de revolutionaire, zodat alle geestelijke dwingelandij verworpen diende te worden. De overheid behoorde "in de consciëntie, voor zoover die het vermoeden van achtbaarheid niet mist en haar uitspraak geen afbreuk doet aan de vervulling van de noodzakelijke Overheidstaak, een grens te erkennen voor haar macht". Dat betekende niet dat Kuyper voorstander was van een neutrale staat. De overheid moest wel degelijk de volstreckte soevereiniteit Gods op alle terreinen des leven erkennen. Dit uitte zich echter niet in het luisteren naar de kerk, maar in het volgen van het geweten.

Ook de kerk viel onder het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring. Kuyper bepleitte niet alleen een strikte scheiding van kerk en staat, maar wees ook de bemoeienis van de kerk met de maatschappelijke organisaties af. Vandaar dat de christelijke organisaties niet alleen openstonden voor gereformeerden, maar alle belijdende christenen wilden omvatten. De kerk had slechts tot taak de rechte geloofsleer te bewaren en te dienen als "legertent des Heeren", waarin de strijders voor Christus kracht konden opdoen. Deze beperkte kerkopvatting hing samen met zijn kritiek op de hervormde kerk. Deze pretenteerde alles en allen te omvatten en fungeerde juist daardoor als het Trojaanse paard van de revolutie.

de emancipatie van "de kleyne luyden"

In Kuypers beweging waren de maatschappelijke bovenlaag en onderlaag ondervertegenwoordigd. De kern ervan werd gevormd door ambachtslieden, onderwijzers, kleine zelfstandigen, employeés, lagere ambtenaren en andere "kleine luyden". In de ARP was aanvankelijk een sterk aristocratisch element aanwezig, maar in de jaren 1890 werkte Kuyper "de heren met de dubbele namen" weg. De ARP werd een strak georganiseerde partij, een "Gideons-bende", die voor de emancipatie van het gereformeerde volksdeel streed. De antirevolutionaire leiders legden sterk het accent op dit emancipatiemotief. De kleine luyden hadden als "eenvoudige gelovigen" inderdaad hun kerk moeten bevechten op de hervormde elite en moesten hun organisaties op eigen kracht uit het niets opbouwen, zonder de steun van een maatschappelijke bovenlaag of van de overheid. Daarom had de zelfwerkzaamheid van de gereformeerden een sterk emancipatoir effect. Op de jongelingsverenigingen en de Vrije Universiteit werd in enkele decennia een politiek en maatschappelijk kader geformeerd. Nadat aanvankelijk een beperkt gezelschap van predikanten en aristocraten het gereformeerde volksdeel had moeten leiden, kon reeds voor de Eerste Wereldoorlog dit nieuwe kader deze taak overnemen. Ook het gereformeerde volksdeel als geheel krom op de maatschappelijke ladder. Voor de periode tot de Eerste Wereldoorlog zijn hierover geen gegevens beschikbaar, maar sociologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de gemiddelde sociale status en het gemiddelde opleidingsniveau van de gereformeerden tussen 1919 en 1960 aanzienlijk sneller steeg dan dat van de overige Nederlanders.² De zelfwerkzaamheid waarmee de gereformeerden hun organisaties opbouwden en de intensieve bijbelstudie waaraan zij zich wijdde, gaven hen een actieve, strijdbare en studieuze levenshouding en een mentaliteit van trots en zelfvertrouwen. De keerzijde hiervan was dat de grens met de zelfingenomenheid veelvuldig overschreden werd. Vooral in het interbellum wekte dit in toenemende mate ergernis bij andersdenkenden. In diezelfde periode bleek ook dat de organisatie-drang van de gereformeerden hen in een geestelijk isolement bracht. Naarmate ze zich meer in eigen organisaties opsloten, kregen ze een sterkere neiging tot "wereldmijding". Zo hield "de antwoordman" van "onze eigen NCRV" – het was al suspect om naar een andere omroepvereniging te luisteren – zijn luisteraars eind jaren dertig inzake "het bioscoopvraagstuk" voor, dat de cinema volstrekt gemeden diende te worden. Weliswaar werden daar heel wat voor christenen aanvaardbare films vertoond, maar "de bioscoop behoort voor ons uitgesproken tot de sfeer van de wereld en die moeten we, naar Gods woord ons leert, mijden".³

de ARP van Colijn

De ARP bereikte in het interbellum het toppunt van haar macht. Reeds voor de Eerste Wereldoorlog drong zij, samen met de katholieken, de liberalen in het defensief. Door de geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht tot de lagere inkomensgroepen verloren de liberalen steeds meer terrein. Bij de verkiezingen van 1901 raakten ze definitief hun absolute meerderheid kwijt. Driemaal, in de jaren 1888-1891 (het kabinet Mackay), 1901-1905 (het kabinet-Kuyper) en 1908-1909 (het kabinet-Heems-

kerk), vormden de confessionelen een coalitiekabinet, telkens onder een antirevolutionaire premier. In de schoolstrijd, die al die jaren een politiek hoofdthema bleef, haalden de confessionelen vanaf 1889 steeds meer staatssubsidie voor het bijzonder onderwijs binnen, tot in 1917 met de volledige financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder lager onderwijs een pacificatie bereikt werd. In hetzelfde jaar werd het algemeen kiesrecht voor mannen ingevoerd en werd het districtenstelsel vervangen door een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Bij de eerstvolgende verkiezingen, in 1918, haalden de confessionelen gezamenlijk de absolute meerderheid en die zouden ze tot 1967 houden. In 1918 en 1922 formeerde de ARP samen met de katholieken en de CHU een parlementair kabinet onder leiding van de katholieke aristocraat Ch.J.M. Ruys de Beerenbrouck, dat gebaseerd was op de antithese. In 1925 werd opnieuw een christelijk coalitiekabinet geformeerd onder leiding van de antirevolutionair H. Colijn, maar dit kwam nog in hetzelfde jaar ten val door een conflict tussen de christelijk-historischen en de katholieken. Na een maandenlange crisis werd een kabinet geformeerd onder leiding van D.J. de Geer (CHU), dat nogal wat partijloze figuren bevatte en, als gevolg van de spanningen tussen de christelijke partijen, geen parlementaire bindingen had. In 1929 kwam er weer een kabinet-Ruys de Beerenbrouck, waarvan bijna alle ministers tot de christelijke partijen behoorden, en van 1933 tot en met 1939 regeerden extra-parlementaire kabinetten onder leiding van Colijn. Tussen 1933 en 1937 regeerden op aandrang van de premier ook de liberalen en de vrijzinnig-democraten mee. Zo werden alle kabinetten in het interbellum gedomineerd door confessionelen, die op hun beurt, zeker vanaf 1933, weer gedomineerd werden door de ARP.

De periode aan het eind van de Eerste Wereldoorlog was ook in een ander opzicht een keerpunt voor de ARP. Tot die tijd waren de liberalen de grote vijand geweest, nu werden de socialisten het. Deze rolverwisseling was alleen al het gevolg van electorale verschuivingen. Het percentage liberale Kamerzetels daalde dramatisch: van 37 in 1913, via twintig in 1918, tot tien in 1937, terwijl het percentage socialistische zetels opliep van zeven in 1909, via achttien in 1913, tot 26 in 1918. De SDAP zou in het interbellum op 27 procent blijven steken, maar zelf was zij er aanvankelijk van overtuigd dat ze de absolute meerderheid zou halen. De tegenstelling tussen de ARP en de SDAP kwam ook centraal te staan doordat in 1918 de onderwijskwestie als belangrijkste strijdpunt werd vervangen door het sociaal-economisch beleid. Hier stonden de antirevolutionairen samen met de liberalen tegenover de socialisten. De antirevolutionairen wezen het socialisme volstrekt af. Het was zowel in strijd met hun principes als met hun belangen. Principieel deugde het niet omdat het een krachtig staatsingrijpen in de economie voorstond en dus de soevereiniteit in eigen kring ondermijnde; praktisch niet omdat het de belangen van de arbeidersklasse vooropstelde, ten koste van de groepen die bij de antirevolutionairen het sterkst vertegenwoordigd waren.

Het keerpunt van 1918 werd gemarkeerd door de wisseling van het leiderschap. Kuyper werd in dat jaar als partijleider opgevolgd door Colijn. De nieuwe man werd zowel het symbool van de macht van de ARP – hij leidde vijf kabinetten en gold het hele interbellum als de machtigste man in de Nederlandse politiek – als van haar antisocialisme. Colijn zag het socialisme als het grootste gevaar en voerde een

conservatief sociaal-economisch beleid. Omgekeerd beschouwden de socialisten Colijn als hun vijand. Ze haatten hem als de duivel zelve en stelden hem aan de kaak als het toonbeeld van meedogenloos en hypocriet kapitalisme. Ook de dissidenten in gereformeerde kring, de christen-democraten, bekritiseerden hem fel. Zij verweeten hem de sociale koers van Kuiper verlaten te hebben en de ARP te hebben veranderd in een bolwerk van de gevestigde orde. Colijns koers had echter de instemming van het overgrote deel van de partij; alleen het CNV uitte er – voorzichtig – kritiek op. De enige keer dat Colijn een besluit nam dat zijn partij ongelukkig was, was in 1933, toen hij de liberalen in zijn kabinet opnam. Onder druk van fractieleider Jan Schouten moest hij de voormalige aartsvijand in 1937 weer lozen. Voor het overige ging werd hij geadoreerd als de strenge, maar rechtvaardige vader van de grote gereformeerde familie. Zijn populariteit reikte trouwens tot ver buiten de grenzen van het gereformeerde volksdeel. Hij was ook de roerganger die het schip van staat met vaste hand door de woelige baren van de wereldpolitiek leidde en de schildwacht die waakte over 's lands benarde veste. Ondanks het gesloten karakter van zijn partij kreeg de ARP onder Colijns leiding meer stemmen van andersdenkenden dan ooit daarvoor of daarna. Bij de verkiezingen van 1937 veroverde zij 17 procent van de stemmen, bijna dubbel zoveel als op grond van het ledental van de gereformeerde kerken te verwachten zou zijn.

de ARP van Schouten

De Tweede Wereldoorlog was net als de Eerste een keerpunt voor de ARP. Na de bezetting was het met haar macht gedaan. Haar overheersende positie in het interbellum had zij te danken gehad aan het onvermogen van de katholieken om een andere coalitie te vormen. In 1946 koos de KVP voor een kabinet met de PvdA en kwam de ARP aan de zijlijn te staan. De nieuwe coalitie was gefundeerd op de overtuiging dat met de politiek van Colijn gebroken moest worden. Die politiek was, zo meenden de nieuwe coalitiepartners, rampzalig voor de economie en wreed voor de armen geweest. Zij vonden dat een gezonde economische en sociale ontwikkeling actief overheidsingrijpen vereiste. De overheid moest de wederopbouw en de industrialisatie stimuleren en in goede banen leiden en mocht degenen die niet konden werken, niet aan hun lot overlaten.

De ARP wees deze moderne inzichten met kracht van de hand. Volgens haar zouden ze het land naar de verdoemenis leiden. De staatsbemoedening zou de volkskracht ondermijnen. Voor zijn activiteiten onttrok de staat immers middelen aan de particuliere sector, die aldus verzwakt werd en zich gedwongen zag op die staat te leunen. Dit was in de visie van de ARP des te schadelijker, daar het aansloot bij de zondige neigingen van de mens. Wanneer de staat alles regelde en voorzag in alle noden, was eigen initiatief overbodig en werd als het ware een premie gezet op luiheid en klaploperij. Zeker zo erg was dat een sterke staat "de bijl aan de wortel van de persoonlijke en geestelijke vrijheid"⁴ was. Wanneer de staat produktie en consumptie ging bepalen, zou dit ertoe leiden dat, wanneer "mentaliteit, moraliteit, geestelijke overtuiging daarvoor hindernissen opwerpen (...) de Staatsmacht aangewend wordt om die hindernissen en sta-in-de-wegs te overwinnen".⁵

De kritiek van de ARP richtte zich vooral tegen de PvdA, maar ook de KVP moest het ontgelden. De KVP verzaakte volgens de antirevolutionairen haar beginselen door met de PvdA samen te werken. Bovendien waren ook die beginselen zelf niet helemaal in orde. Volgens de ARP was het fundamenteel onjuist om, zoals de KVP deed, de mate van overheidsingrijpen af te laten hangen van de omstandigheden. Het economisch leven was immers *principeel* het terrein van de maatschappij – niet dat van de overheid.

Het regeringsbeleid was inderdaad in strijd met het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring. Maar dat was niet de enige reden dat de ARP zich er zo fanatiek tegen verzette. Zeker zo belangrijk was dat zij zich niet kon verzoenen met de gewijzigde machtsverhoudingen. Zij was het als de natuurlijke toestand gaan beschouwen dat zij de lakens uitdeelde, en het abrupte einde van die toestand werkte traumatiserend. Daar kwam bij dat de antirevolutionairen de kritiek op Colijn als zeer onredelijk ervoeren. Het zette vooral kwaad bloed dat de katholieken hieraan meededen – zij waren immers medeverantwoordelijk geweest voor het beleid van Colijn. Door de aanvallen op hun voormalige voorman klampten de antirevolutionairen zich met des te meer energie vast aan hun vooroorlogse opvattingen. Dit alles gold vooral voor het oudere kader en voor de onbetwiste leider van de partij, Jan Schouten. Schouten, die zowel partijvoorzitter als fractieleider was, had tijdens de glorietijd van de ARP een hoofdrol gespeeld. Hij was al vanaf 1918 lid van de Tweede Kamer en vanaf 1933 fractieleider. De ARP was zijn leven. Hij was vrijgezel, had buiten de politiek geen noemenswaardige carrière gemaakt en had zichzelf – hij had slechts de lagere school doorlopen – geheel binnen het gereformeerde kader gevormd. Voor hem was verloochening van hetgeen de ARP gedaan had onmogelijk en hij kon aanvankelijk dan ook niet anders dan een negatieve oppositie voeren. Deze concentreerde zich niet alleen op de sociaal-economische politiek, maar ook op de Indonesische kwestie. De ARP verzette zich emotioneel tegen iedere poging een oplossing te vinden die niet uitging van het volledige herstel van het Nederlandse gezag. Het verlies van Nederlands-Indië zag zij als een nationale ramp en een nationale schande. De ARP weigerde te geloven dat het Nederlandse gezag in Indië niet hersteld kon worden. Volgens haar was de regering door haar bereidheid te praten met de Indonesische nationalisten zelf voor de “gezagsondermijning” verantwoordelijk.

het einde van de oppositie

Toch had Schouten voldoende realiteitszin om zijn koers te verleggen. Rond 1950 werd het onmiskenbaar dat hij met zijn negatieve oppositie vastliep. De rooms-rode samenwerking bleef stabiel, de ARP haalde teleurstellende verkiezingsuitslagen, bij de leden raakte de fut eruit en Indië ging definitief “verloren”. In 1948, toen de CHU en de VVD tot het kabinet toetraden, werd de ARP zelfs de enige democratische partij die niet in het kabinet vertegenwoordigd was. Als gevolg van dit alles openbaarde zich bij het gereformeerde volksdeel een groeiend verlangen om uit het isolement te raken.

Een van de eerste vertolkers van dit verlangen was de leiding van het CNV. De regering betrok de vakbeweging nauw bij het sociaal-economisch beleid en het CNV

kon dit, als een van de begunstigde partijen, positief waarden. De leiding van het CNV probeerde in de jaren veertig de partijtop op andere gedachten te brengen, maar de Indonesische kwestie maakte toenadering tot het kabinet onmogelijk. Toen Nederland Indonesië erkende, viel dit obstakel weg. Enkele weken na de soevereiniteitsoverdracht, in februari 1950, beloofde de gezaghebbende senator Anema het kabinet dat de ARP "geen politiek van napleiten, wrokken en mokken" zou voeren, maar bereid was "tot verenigden arbeid in ons aller nationaal belang".⁶ De KVP en de PvdA hadden hier wel belangstelling voor. Nadat de ARP bij de verkiezingen van 1952 weer wat verder weggezakt was, benaderde kabinetsformateur Donker (PvdA) een progressieve buitenstaander in het antirevolutionaire milieu: de jonge en begaafde hoogleraar economie Jelle Zijlstra. Zijlstra reageerde afhoudend. Hij zei dat hij als wetenschapper volkomen onbekend was in politiek Den Haag en toch minstens eerst Schouten om advies moest vragen. De informateur zond hem daarop naar Oosterbeek, waar Schouten in een pension de zomervakantie doorbracht.⁷ In Oosterbeek aangekomen trof Zijlstra de oude heer aan onder een parasol, ondanks de drukkende warmte in pak en vest met boord en das. Nadat hij Schouten van Donkers aanbod op de hoogte had gebracht, ijsbeerde deze enige tijd door de tuin, om tenslotte zuur mede te delen dat hij Zijlstra een ministerschap niet ontraden kon. Zijlstra kreeg nog een kopje thee, leende wat geld – hij had op de heenreis zijn allerlaatste guldens aan trein en taxi uitgegeven – en vertrok. Zo begon een nieuwe periode in de geschiedenis van de ARP. Weliswaar getuigde Schouten na de regeringsverklaring in de Kamer nog eens van "het principiële, alles beheersende meningsverschil tussen de PvdA en ons",⁸ maar dat kon niet verhullen dat hij zich had neergelegd bij de nieuwe verhoudingen. Van harte ging het echter niet. Met Zijlstra, die hij weinig beginselvast vond en als een soort "staatssocialist" beschouwde, kon hij niet gelukkig zijn. Maar hoe het wel moest, wist hij ook niet, en mede daarom kondigde hij in 1955 zijn vertrek uit de politiek aan.

de ARP van Zijlstra

Zijlstra had zich als hoogleraar doen kennen als aanhanger van het eigentijdse economisch denken. Zo had hij het beginsel van de soevereiniteit zinledig genoemd en had hij het rapport "De Weg naar Vrijheid", waarin de PvdA haar politieke strategie voor de jaren vijftig verwoordde, instemmend besproken. Als minister werd hij de representant van een nieuwe zakelijke stroming in de ARP, die de vergroting van de welvaart voorop stelde en terughoudend was met het gebruik van de bijbel en de beginselen.⁹ Zijlstra vond in tegenstelling tot Schouten dat de staat op sociaal-economisch gebied een wezenlijke taak had. Hij meende weliswaar dat de staat zich beperkingen moest opleggen, maar het vaststellen van de grenzen van het overheidsingrijpen was voor hem een kwestie van opportuniteit. Economische doelmatigheid en niet-principiële uitgangspunten achtte hij beslissend in de economische politiek. Hij was dan ook niet geneigd de scheidslijnen met de andere partijen te benadrukken. Bovendien kon hij persoonlijk goed overweg met zijn socialistische collega's, vooral met premier Drees, die hij als zijn leermeester in de politiek ging zien.

Zijlstra werd bij de achterban bijzonder populair. In de gereformeerde wereld

hadden zich sinds de bevrijding vrijwel onopgemerkt diepgaande veranderingen voltrokken. Onder invloed van de stijgende welvaart en de daarmee gepaard gaande verruiming van levenssfeer was "een stille revolutie" gaande. De "princiële tucht" was aan het verslappen en het calvinistische ethos van plicht en schuld werd vervangen door een meer zakelijke instelling. De gereformeerden kregen minder behoefte aan het accentueren van tegenstellingen en meer aan nuchtere belangenbehartiging. Politiek werd voor hen een kwestie van zakelijke administratie, in plaats van een zaak van principes. De godsdienstbeleving sloot hier bij aan. Steeds minder was men geneigd de nietigheid en zondigheid van de mens te stellen tegenover de grootheid en goedheid van God. Als gevolg van dit positievere mensbeeld werd het alrengs minder nodig geacht het leven aan gedetailleerde voorschriften te onderwerpen en de gelovigen van de zondige buitenwereld te isoleren.

Zijlstra paste volkomen in het profiel dat aan deze veranderende opvattingen beantwoordde. Hij was bij uitstek het antirevolutionaire symbool van "het einde van de ideologie". De achterban zag hem als de ideale leider en voor de verkiezingen van 1956 wezen de kiesverenigingen hem met grote meerderheid aan als lijsttrekker. In die functie bevestigde hij zijn faam. Hij presenteerde zich als kundig econoom, sprak zelden over de antirevolutionaire beginselen en steunde zo weinig mogelijk op de godsdienst. Zo vroeg hij de organisatoren van verkiezingsavonden af te zien van het zingen van psalm 134 ("Dat 's Heren zegen op u daal"), waarop belangrijke sprekers van de ARP zich tot dan toe hadden laten onthalen.¹⁰

geestelijk onderscheiden

Ondanks Zijlstra's populariteit bij de achterban was hij in de ARP bepaald niet onomstreden. In de top van de partij vond met name Schoutens rechterhand, J.A.H.J.S. Bruins Slot, dat Zijlstra de beginselpolitiek al te gretig overboord zette. Daarnaast kwam er felle oppositie van rechtse intellectuelen, die meenden dat de ARP met de kabinetsdeelname "onze eer" te grabbel gooide en haar ondergang versnelde. Deze opposanten kregen in 1956 de wind in de zeilen, doordat de ARP bij de verkiezingen van dat jaar inderdaad nog meer verloor dan gebruikelijk. Met Zijlstra als lijsttrekker haalde ze slechts 10 procent van de stemmen, waar ze in 1946 en 1948 nog 13, en in 1952 nog 12 procent gekregen had.

De verkiezingsnederlaag leidde tot een stroom van publikaties waarin de teruggang aan Zijlstra's weinig principiële politiek geweten werd.¹¹ Zijlstra had zich volgens de auteurs onvoldoende van de PvdA gedistantieerd. Hij had net als de PvdA ingespeeld op het materialisme van de kiezers. Wanneer de verkiezingen echter draaiden om het materieel gewin, dan werd de kiezers afgeleerd vanuit de beginselen te denken en zou de PvdA altijd winnen. Zij had dan immers altijd meer bieden dan de ARP. De meeste auteurs meenden, ten onrechte overigens, dat de ARP vooral aan de PvdA verloren had en voorspelden dat, nu velen de stap naar de PvdA hadden durven maken, talloze anderen weldra zouden volgen.

Zo werd ook in de partijtop gedacht. Zijlstra was daar de enige die het liefst met de PvdA doorging. Bruins Slot, die in 1956 fractieleider werd, en Wiert Berghuis, die hetzelfde jaar partijvoorzitter werd, wilden liever niet met de PvdA regeren en leg-

den daarvan in alle openheid getuigenis af – ondanks het feit dat Zijlstra toch weer minister werd in een kabinet met de pvdA. Volgens Bruins Slot was het “geestelijk onderscheiden” van de pvdA en de vvd de hoofdtaak van de ARP. Als de partij dat niet zou doen, zou zij geen reden van bestaan meer hebben. “De gehele constellatie van ons volk, dat de politiek maar al te zeer als een zakelijk geval ziet (...) eist een principiële duidelijke AR-politiek. Wij kunnen dan ook daarvan niet afzien terwille van de kabinetspolitiek”, zo verkondigde hij in de Tweede Kamer.¹² Berghuis, een conservatieve intellectueel die was benoemd om de behoudende vleugel tevrede te stellen, ging nog verder. Doordat er geen oppositie was, werden de politieke tegenstellingen afgedekt en ontwikkelde de samenleving zich, aldus Berghuis, ongemerkt in socialistische richting. Daarom diende “de politieke strijd in onze dagen zich vooral (te) richten tegen een ontwikkeling van de structuur onzer samenleving in socialistische richting, en daarmee in partij-politieke zin tegen de socialistische partij”.¹³ Bruins Slot en Berghuis juichten het dan ook van harte toe dat het in 1958 tot een breuk kwam tussen de KVP en de pvdA. Toen het kabinet gevallen was, jubelde Bruins Slot dat hij de gelukkigste dag van zijn leven gehad had.

twijfel

Berghuis en Bruins Slot waren weliswaar conservatief, maar zij wilden niet terug naar het gesloten wereldbeeld van de jaren dertig. Bij zijn aantreden zei Berghuis dat de ARP de beginselen niet mocht laten verwateren, “maar dat wij tegelijkertijd met ons belijden midden in de moderne wereld moeten staan en een boodschap moeten hebben met betrekking tot de actuele politieke problemen”.¹⁴ Hij constateerde een bedenkelijke verstarung in het reformatorische kamp, die er mede verantwoordelijk voor was dat er van de ARP weinig aantrekkingskracht uitging naar jongeren en intellectuelen en dat het protestants-christelijke element in de samenleving steeds meer werd teruggedrongen. Aanvankelijk zag hij niet wat hij hier tegenover moest stellen. Hij bepleitte een fusie met de CHU, die daar niets van moest hebben, en hoopte op een kabinet zonder de pvdA, zonder daarbij inhoudelijk iets concreets voor ogen te hebben.

In het begin van de jaren zestig gingen hij en Bruins Slot een heel andere richting uit. Het eerste signaal hiervan was de zogenaamde huizen crisis in 1960, waarbij de ARP het kabinet-De Quay ten val bracht omdat dit niet bereid was het aantal te bouwen woningwoningen voldoende te vergroten. De achtergrond van het conflict was onder meer dat Bruins Slots teleurgesteld was over de sociale politiek en de samenstelling van het kabinet. Bij de formatie in 1959 ging zijn eerste voorkeur uit naar een kabinet van de drie christelijke partijen, een coalitie op basis van de antithese, die zou laten zien dat een goed sociaal beleid ook zonder de pvdA mogelijk was. De KVP haalde echter de vvd in het kabinet, dat mede om die reden de naam kreeg een club van werkgevers te zijn. Maar de principiële aanleiding voor het conflict bleef tijdens de crisis op de achtergrond. De aandacht ging vooral uit naar de persoonlijke tegenstellingen tussen Bruins Slot en Zijlstra, die als minister van Financiën de wensen van de AR-fractie onaanvaardbaar vond, en naar het onmatige gebruik van jenever door de AR-fractie, dat tijdens de crisis de gemoederen in dat ge-

zelschap verhit zou hebben.¹⁵ Het conflict werd overigens snel bijgelegd. Bruins Slot kreeg geen steun van Berghuis en reeds na enkele dagen kon het kabinet zijn werk hervatten.

Een duidelijker signaal van verandering kwam er in de kwestie-Nieuw-Guinea, waarin Bruins Slot en Berghuis wel eensgezind optraden. Nieuw-Guinea was in 1949 tijdelijk buiten de soevereiniteitsoverdracht gebleven. Nederland en Indonesië hadden al jarenlang over dit achtergebleven gebied getwist, toen het conflict hierover in het begin van de jaren zestig escaleerde. Nederland zond troepen, Indonesië ondernam militaire infiltraties en een openlijke oorlog dreigde. De ARP had in deze kwestie altijd de harde lijn verdedigd, maar vooral bij Bruins Slot was in de loop der jaren de twijfel aan de juistheid hiervan gaan knagen. Aan het eind van de jaren vijftig waren Berghuis en hij er eens over gaan praten met zendingsmensen en tegen het einde van 1960 waren ze tot de slotsom gekomen dat Nederland Nieuw-Guinea maar beter aan Indonesië kon overdragen. Dat was geen geringe zelfoverwinning. Vooral bij Bruins Slot waren er jaren van gewetensnood, geworstel en gebed aan vooraf gegaan. Met de bereikte conclusie kantelde een heel wereldbeeld.¹⁶ Nieuw-Guinea was tien jaar lang object van nationale trots en ethische hoogdravendheid geweest. Bovendien had de ARP de Nederlandse positie verdedigd met een beroep op de beginselen en de bijbel. Nu moest Bruins Slot erkennen dat Nederland slechts een bescheiden plaats onder de volkeren innam en dat hijzelf met een beroep op Gods woord een ordinaire machtspolitiek ondersteund had. De ARP zou, zo was zijn conclusie, de bijbel heel anders moeten gaan lezen. De christelijke politiek zou gestalte moeten krijgen in het dienen in plaats van in het heersen en de christelijke gerechtigheid zou niet in de eerste plaats gezocht moeten worden in de handhaving van het juridische recht, maar in het recht doen aan de zwakken en onderdrukten.

het radicalisme van Berghuis

Berghuis heeft in zijn memoires gezegd dat voor hem persoonlijk de kwestie-Nieuw Guinea veel minder ingrijpend was dan voor Bruins Slot. Hijzelf vond eveneens dat het antirevolutionaire wereldbeeld en de gereformeerde geloofsbeleving grondig veranderd moesten worden, maar hij was geleidelijker en langs andere weg tot deze conclusie gekomen. Hij gebruikte "Nieuw-Guinea" echter wel als uitgangspunt om zijn partijgenoten langzaam te bekeren. Vanaf 1962 wees hij hen er in een aantal geruchtmakende redes op dat "wij thans bezig zijn de bocht te nemen naar de tijd waarin wij zeer reëel leven".¹⁷ Er golden andere verhoudingen dan in de tijden van Kuiper en Colijn. De partij moest hier rekening mee houden en daarbij niet bang zijn zichzelf ter discussie te stellen, want "christelijke politiek is naar haar aard radicaal, in de zin van een voortdurend bezig willen zijn de politiek tot op haar wortels terug te voeren en te beoordelen".¹⁸ De antirevolutionaire richting was, aldus Berghuis, naar haar aard "in het kerkelijke oecumenisch, in het politieke op de wereld gericht, mondiaal en in het sociale radicaal".¹⁹ Voor de praktische politiek betekende dit dat de ARP de welvaart eerst ten goede wilde doen komen aan de zwaksten in de eigen en de mondiale samenleving. Berghuis achtte "hulpverlening

aan en samenwerking met ontwikkelingslanden in andere delen van de wereld een sociale roeping van de eerste christelijke orde en (was) bereid voor dat doel zo nodig extra aan ons volk op te leggen lasten te aanvaarden".²⁰

Dat laatste was wel zeer opmerkelijk, omdat het regelrecht in strijd leek met het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring. Op dit punt had Berghuis zijn opvattingen eveneens gewijzigd. Het eerste naoorlogse kabinet zonder socialisten was voor hem op een teleurstelling uitgelopen. Hij had gehoopt dat het kabinet het evenwicht tussen staat en maatschappij zou herstellen en na jaren van groeiende staatsinvloed weer meer verantwoordelijkheid bij de burger zou leggen. Maar aan het eind van de kabinetsperiode stelde hij vast dat het kabinet het beleid van zijn voorgangers in feite gewoon had voortgezet. Van het terugtreden van de overheid was niets terechtgekomen en daarom was er geen reden meer de PvdA als vijand te beschouwen. Berghuis hield zijn partijgenoten in 1963 zelfs voor dat "dat wij, anti-revolutionairen, met de socialisten (...) een sterkere democratische verwantschap hebben, dan met de andere partijen, ik zou haast willen zeggen, dan met alle andere partijen".²¹ De ARP was "in de politieke vraagstukken van vandaag sociaal gezien zowel nationaal als internationaal links", want "meer inzicht en ervaring hebben ons doen zien, dat de overheidstaak vanuit het christelijk geloof een meer actief-positieve inhoud heeft dan wij wel eens gedacht hebben".²²

Het was zelfs de vraag of het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring nog wel geldig was. Bob Goudzwaard, een jonge, zeer rechtschapen econoom, die Berghuis als denker terzijde stond, schreef in deze jaren dat het beter was te spreken van "roeping in eigen kring" en het christelijk-politieke beginsel samen te vatten onder de term "publieke gerechtigheid".²³ Het begrip soevereiniteit suggereerde volgens Goudzwaard dat iets of iemand in deze wereld soeverein was. Dat was een heidense, humanistische opvatting. In de christelijke visie viel alles onder het Koningschap van Christus en was de mens in alle situaties Hem verantwoording schuldig. Voor de staat betekende dit dat zij het volk de ruimte moest geven deze verantwoordelijkheid, deze roeping, in zijn verschillende kringen zelfstandig waar te maken. Goudzwaard meende dat de ARP in het verleden de positieve taak van de overheid onderschat had. De overheid moest namelijk niet alleen de maatschappij de ruimte geven, maar had vooral zorg te dragen voor de "publieke gerechtigheid". Zij was verplicht in te grijpen als groepen of individuen niet handelden overeenkomstig hun roeping en hierdoor derden schade toebrachten. De overheid moest, aldus Goudzwaard, alle belangen in de samenleving op rechtvaardige wijze tegen elkaar afwegen.

door de bocht

Berghuis en Bruins Slot waren in de kwestie-Nieuw-Guinea in het diepste geheim tot hun ommezwaai gekomen. Voor hun partijgenoten kwam hun bekering volkomen onverwacht en hun positiewisseling veroorzaakte dan ook grote onrust. Opnieuw kwam er een stroom van protest van de rechtervleugel. In artikelen en brochures stelden verontruste partijgenoten dat God Nederland over Nieuw-Guinea had gesteld en dat de ARP Gods geboden verzaakte door overdracht aan Indonesië te bepleiten. De kiesverenigingen waren zo geschokt dat ze bij de vaststelling van de

kandidatenlijsten voor de verkiezingen van 1963 een eind maakten de politieke carrière van Bruins Slot.

Berghuis echter slaagde er in de daaropvolgende jaren in zijn opvattingen in de partij ingang te doen vinden. Vooral bij jongeren en intellectuelen wekte hij enthousiasme. Onder zijn aanhangers waren veel leden van de generatie studenten aan de VU, die in de tweede helft van de jaren vijftig in Amsterdam was aangekomen. Aan de VU heerste in de vroege jaren zestig een stimulerend intellectueel klimaat, waarin geleidelijk afstand genomen werd van de traditionele antirevolutionaire denkwereld en de studenten zich, mede onder invloed van Berghuis en Bruins Slot, bekeerden tot een radicaal maatschappelijk engagement. Ook de jongerenorganisatie van de ARP, de ARJOS, stelde zich voluit achter de nieuwe koers. De jongeren, die in de jaren vijftig veelal nog zeer conservatief waren geweest, voelden zich "gegrepen door de progressieve verwoording van het AR-beginsel",²⁴ die Berghuis gaf. Daarnaast kreeg Berghuis steun van een deel van de intellectuelen die zich in de jaren vijftig tegen de naar hun mening te linkse koers van Zijlstra hadden verzet. De aanpassing aan de welvaartsstaat hadden zij verwerpelijk gevonden, omdat deze betaald werd met de uitverkoop van de beginselen, maar in het radicalisme van Berghuis herkenden zij zich wel. Voor Berghuis bleef de bijbel immers "een zaak van beginselen, van uitgangspunten, die op het terrein van de staatkunde ten diepste de visie op overheid en staat en maatschappij bepalen".²⁵ De voormalige rechtse dissident Johan Prins legde in 1964 onder de veelzeggende kop "Politiek als Geloofsbeleving" uit dat het evangelisch radicalisme uit dezelfde bron voortkwam als de rechtse kritiek van de jaren vijftig. Beide was het te doen om "de Ere Gods"; alleen lag in de jaren vijftig het accent op het gehoorzamen aan de vaste wetten in de scheppingsorde, terwijl nu de evangelische roeping om te werken aan een nieuwe aarde voorop stond.

de ARP en de Nacht van Schmelzer

De hulptroepen van Berghuis drongen de conservatieven langzaam in het defensief. Tot 1965 werd de toon op partijraden en partijcongressen gezet door de rechtse dissidenten, maar in 1966 werden de conservatieve critici overstemd door luidruchtige radicalen, die de sprekers die ze niet links genoeg vonden, fel attaqueerden. Vooral fractieleider Bouke Roolvink moest het ontgelden. Roolvink was in 1963 door de boze kiesverenigingen op de eerste plaats van de kandidatenlijst gezet. Hij verenigde in zich het type van de traditionele conservatieve antirevolutionair en dat van de moderne pragmaticus en was de kampioen van dat deel van de ARP dat van de nieuwe koers niets moest hebben. Roolvink vond het radicale gepraat over maatschappijvernieuwing en verandering van levensstijl ergerlijk. De jonge intellectuelen waren in zijn ogen – hij was zelf bankwerker geweest – verwenne betweters zonder levenservaring, die niet begrepen dat het autootje en het televisietoestel voor de gewone man van grote betekenis waren.²⁶

Ook in de coalitiepolitiek wees Roolvink de lijn-Berghuis van de hand. Berghuis ontwikkelde een voorkeur voor een coalitie met de PvdA en zag deze in 1965 gehonoreerd met de vorming van het kabinet-Cals. Voor Roolvink was de keuze tussen PvdA en VVD "lood om oud ijzer" en toen KVP-fractieleider Schmelzer het kabinet-

Cals in 1966 om zeep bracht, wilde Roolvink hem steunen. Berghuis en een deel van de fractie waren evenwel bijzonder tevreden met het kabinet en dwongen Roolvink zijn steun aan Schmelzer te onthouden. Nadat het kabinet toch gevallen was, vormde de ARP samen met de KVP een tussenkabinet onder leiding van Zijlstra, die in 1963 de politiek verlaten had, maar voor deze noodsituatie tijdelijk terugkeerde. Berghuis had hier, hoewel hij dit naar buiten toe niet liet blijken, grote zorgen over. Hij was er ongelukkig mee dat de PvdA niet in het kabinet zat en was op het optreden van Zijlstra niet gerust.²⁷ De ARP ging met de leuze "evangelische radicaliteit" de verkiezingen in, maar koos Zijlstra, die met deze radicaliteit weinig affiniteit had, als lijsttrekker. Berghuis was bang dat dit de ARP in een richting zou brengen die hijzelf verafschuwde: de richting van een vaag-christelijke middenpartij. Daarmee was de kern van het conflict gegeven waarmee de ARP worstelde tijdens het fusieproces met de KVP en de CHU.

§ 3 De CHU

De Christelijk-Historische Unie ontstond in 1908 uit twee protestants-christelijke groeperingen die elkaar vonden in hun afkeer van de ARP en van de moderne tijd, maar verder nogal van elkaar verschilden. Het beginselprogramma van de Unie verenigde het gedachtengoed van twee denkers, de theoloog Ph.J. Hoedemaker en de aristocraat A.F. de Savornin Lohman.

Hoedemaker ging ervan uit dat God Nederland als protestantse natie een uitverkooren plaats tussen de volkeren had toebedeeld. God maakte via de (hervormde) kerk, waar Hij Zijn woonplaats tussen de mensen had, Zijn wil bekend, waarvoor heel het volk, inclusief de overheid, diende te buigen. Het beginselprogramma van de CHU stelde dat "geheel het volk" zich aan "de ordeningen Gods te onderwerpen" had. Nederland moest bestuurd worden als "een Christelijke staat in Protestant-schen zin" en de kennis van Gods wil kon de overheid, aldus het beginselprogramma, ontlenen aan "de stellige uitspraken der Heilige Schrift", "de leiding Gods, waargenomen in de geschiedenis" en "het oordeel der Christelijke kerk".

Het bestaan van de gereformeerde kerk, het bijzonder onderwijs en de andere aparte christelijke organisaties was Hoedemaker een gruwel. Door de christelijke afzondering werd het vaderland immers gesplitst in een heidens en een christelijk deel en werd de kerk gemaakt tot een organisatie als alle andere. Maar de andere grondlegger van de CHU, De Savornin Lohman, was juist een fervent voorstander van aparte christelijke organisaties. Hij was lid van de gereformeerde kerk en zette zich krachtig in voor het bijzonder onderwijs. Doordat het CH-beginselprogramma op beide opvattingen was gebaseerd, had het op dit punt een enigszins gespleten karakter. De Unie verzette zich "tegen een groepering des volks in twee deelen naar Godsdienstige onderscheiding", maar hield er tevens rekening mee dat "door de loochening van het Goddelijk gezag op staatkundig gebied, het uiteengaan der politieke partijen ten aanzien van de al- of niet-erkenning van het gezag heeft plaats gehad".

Lohman was in de negentiende eeuw Kamerlid voor de ARP geweest, maar naar aanleiding van een aantal hoog oplopende ruzies met Kuyper had hij deze partij, sa-

men met andere aristocraten, verlaten. Aan het conflict met Kuyper lagen meningsverschillen over het kiesrecht en de partijdiscipline ten grondslag. Lohman bestreed Kuypers instemming met de uitbreiding van het kiesrecht naar de minder bedeelde, omdat hij meende dat dit zou uitlopen op een dictatuur van de meerderheid. Daarom eiste hij garanties voor de positie van de "betere kringen". Hij bepleitte een kiesstelsel dat het onderscheid in rangen en standen recht deed en verdedigde een dualistische staatstheorie, volgens welke de macht van de volksvertegenwoordiging beperkt moest blijven. Regering en parlement dienden naar zijn mening duidelijk onderscheiden functies te vervullen. Het parlement hoorde niet mee te regeren, maar had uitsluitend tot taak de regering te controleren. Ook in de relatie tussen partij en fractie eiste Lohman dualisme. Hij verwierp de fractiediscipline en partijdwang die Kuyper de antirevolutionaire Kamerleden oplegde. Kamerleden dienden volgens Lohman hun opstelling uitsluitend te baseren op hun beginselen en hun persoonlijk oordeel, en niet op besluiten van hun partij of fractie.

Het dualisme van Lohman werd een van de wezenskenmerken van de CHU. In haar beginselprogramma onderschreef de Unie de dualistische staatstheorie en ook aan haar organisatie (of beter: haar gebrek aan organisatie) lagen dualistische opvattingen ten grondslag. De Unie kende geen partij- en fractiediscipline en had zelfs geen partijprogramma; haar vertegenwoordigers werden alleen geacht het beginselprogramma te onderschrijven. De CHU mocht graag benadrukken dat zij eigenlijk helemaal geen politieke partij was, maar een Unie van gelijkgezinden. Bij het overheidsop treden diende volgens de CHU "niet de majoriteit maar de autoriteit", niet de wil van de meerderheid, maar het aan God ontleende gezag beslissend te zijn.

noodverbanden

De theocratische beginselen van de CHU hadden, in tegenstelling tot de dualistische, in de praktijk weinig betekenis. Een van de oorzaken daarvan was dat de hervormde kerk de haar toegedachte taak niet kon waarmaken. Zij bleef ook na het uitreden van Kuyper en de zijnen verlamd door verdeeldheid. Tekenend was dat het kerkelijk bestuur zelfs geen maatregelen nam tegen een voorganger die het boeddhisme predikte. Uit protest hiertegen richtten ultra-rechtzinnige gelovigen in 1906 de Gereformeerde Bond op, die binnen de "zieke" kerk bleef, maar theologisch geen verwantschap met haar wilde hebben. De kerk werd verder verzwakt doordat een steeds kleiner deel van de bevolking er lid van was. Bij de oprichting van de CHU waren de hervormden al in de minderheid. Bij de volkstelling van 1899 was 48 procent van alle Nederlanders hervormd en bij de volkstelling van 1947 was dit percentage gedaald tot 31. Van de gelovigen stemde bovendien nog geen derde deel op de CHU. De Unie moest het theologisch gezien hebben van het brede midden. De vrijzinnigen waren niet op de christelijke partijen georiënteerd en de gereformeerde-bonders voelden zich voor het overgrote deel aangetrokken tot de ARP en de SGP.

Een andere oorzaak van de steriliteit van het CH-beginsel was dat de Unie in het interbellum de leidende rol van de ARP moest aanvaarden. De CHU vond dat de regering "boven verdeeldheid des geloofs" uit alle bevolkingsgroepen moest worden samengesteld, maar omdat de ARP op basis van de antithese wilde regeren, kwam hier

niets van terecht. Vooral de samenwerking met de katholieken viel de CHU zwaar. Deze was onverenigbaar met het beginsel dat Nederland als protestantse staat bestuurd moest worden en de CHU had bovendien nogal eens last van antipapistische oprispingen. In 1925 leidde dit tot een kabinetscrisis, toen de CH-Kamerleden in meerderheid het vertrek van de vaste pauselijke gezant, de nuntius, eisten en de katholieken hierin aanleiding zagen het kabinet te verlaten. Maar omdat zonder katholieken geen kabinet met voldoende steun in het parlement mogelijk was, bleef de CHU tot samenwerking met hen veroordeeld.

Ook bij de organisatie van de samenleving moest de CHU zich in het overwicht van de ARP schikken. De CHU stond, zoals we zagen, ambivalent tegenover de verzuiling. Zij oordeelde negatief over de opdeling van de maatschappij in geloofsgroepen, maar vond aparte christelijke "noodverbanden" gerechtvaardigd, wanneer de ontkerstening zóver voortgeschreden was dat de christelijke identiteit in de verdrukking kwam. In de praktijk betekende dit dat sommige christelijk-historischen kozen voor christelijke organisaties, en andere voor algemene. Dit had in het interbellum vooral bij de omroepkwestie politieke gevolgen. Onder de CH-Kamerleden bevond zich zowel de voorzitter van de AVRO, die zich tegen een verzuild omroepbestel keerde, als een bestuurslid van de NCRV, die juist een volstrekt verzuild stelsel wenste. Toen hierover in 1930 beslist werd, stemde de CHU verdeeld. De meerderheid van de Kamer en van de CH-fractie koos voor een verzuild stelsel; de zendtijd werd opgedeeld tussen de AVRO, de KRO, de NCRV, de VARA en de VPRO.

Ook de aanhangers van de CHU waren verdeeld. In streken waar het protestantisme het openbare leven nog beheerste, kozen zij veelal voor het openbaar onderwijs, elders prefererden zij doorgaans de School met den Bijbel. In de loop der jaren ging de achterban aansluiting bij aparte christelijke organisaties steeds meer als vanzelfsprekend beschouwen. Het christelijk element in veel algemene organisaties werd – mede door het opdringen van de verzuiling – zo zwak, dat het christelijk-historische ideaal van de ongedeelde christelijk-nationale cultuur verbleekte. Zo paste de CHU zich langzaam vrijwel ongemerkt bij het antirevolutionaire organisatie-model aan.

Binnen de meeste protestants-christelijke organisaties waren de gereformeerden dominant, ook als ze geen numeriek overwicht hadden. Deze overheersing was terug te voeren op een mentaliteitsverschil. De hervormden waren veelal enigszins gedweeë mensen, vaak afkomstig uit een wat achtergebleven milieu, die hun kerk trouw waren gebleven, ook als ze het niet eens waren met alles wat daar gebeurde. Over het algemeen hadden ze een relativerender instelling, waren ze theologisch minder onderlegd en waren ze organisatorisch minder bedreven dan hun rechtlijnige en gedreven gereformeerde broeders, die hun hele leefwereld zelf hadden moeten opbouwen.

de Doorbraak

Niet iedereen legde zich bij deze ontwikkeling neer. Binnen de CHU ontwikkelde zich in de jaren dertig rond een groep oud-studenten een linkervleugel, die kritisch stond tegenover de verzuiling en de sociaal-economische politiek van Colijn. Deze

intellectuelen vonden dat hun geloofsgenoten het christelijk-nationaal ideaal verzaakten en hadden grote interesse voor het sociaal-economisch denken van de socialisten, dat een alternatief leek te bieden voor het bezuinigingsbeleid van de regering. Hun ideeën kregen geen weerklank bij de achterban, maar ze werden geproटेgeerd door de eerste man van de Unie, jhr. D.J. de Geer, die wel wat verwachtte van het getalenteerde gezelschap. De Geer gaf hen de leiding over het CH-dagblad *De Nederlander* en hielp hen aan posities binnen de CHU. Tijdens de Bezetting viel de jongeren de leiding in handen van (wat er restte van) de Unie en kwam hun ontwikkeling in een stroomversnelling. Hun ideeën sloten nauw aan bij het toen heersende intellectuele klimaat. Zo was de leiding van de hervormde kerk ervan overtuigd geraakt dat de kerk in hoge mate schuldig was aan de opkomst van het nazisme. Doordat zij geen geestelijke leiding had gegeven aan het volk, was dit zijn geloofsanker kwijtgeraakt en gevoelig geworden voor totalitaire ideologieën als het nazisme en het communisme. De hervormde kerk moest, zo meende ze, een "Christusbelijdende volkskerk" worden, een geweten voor volk en overheid, die de natie zou herkerstenen en van het destructieve nihilisme zou bevrijden. In politiek-intellectuele kring kregen soortgelijke ideeën, onder de noemer van de Doorbraak, gestalte in de Nederlandse Volksbeweging (NVB). De NVB wilde de politieke verdeeldheid overwinnen en het Nederlandse volk op een hoger geestelijk peil brengen. De beste elementen uit de vooroorlogse partijen moesten, aldus de NVB, hun krachten bundelen en een nieuwe elite vormen, die het volk zou laven aan "de levende bronnen van christendom en humanisme". Verscheidene progressieve CH-leden waren zowel actief in de hervormde kerk als in de NVB en één van hen, de secretaris van de CHU G.E. van Walsum, vervulde in beide kringen zelfs een leidende rol. Hij was ervan overtuigd dat de CHU moest opgaan in een brede progressieve partij, die de oude Unie-idealen op moderne wijze vorm zou geven. Vanuit die overtuiging werkte hij mee aan de oprichting van de Partij van de Arbeid, die dank zij de inspanningen van de NVB in 1946 onstond uit de SDAP, de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB), de Christelijk-Democratische Unie (CDU) en groepen katholieken en christelijk-historischen. Vrijwel alle progressieve hervormde intellectuelen volgden Van Walsum, in de hoop dat de PvdA een massale doorbraak van christenen uit de christelijke partijen zou bewerkstelligen. Die doorbraak kwam er echter niet. Bij de eerste naoorlogse verkiezingen haalde de PvdA slechts 29 procent van de stemmen, minder nog dan de SDAP, de VDB en de CDU in 1937 samen hadden gekregen. De CHU handhaafde zich op haar zetel van voor de oorlog.

Gerretson

De terugkeer van de CHU was in niet geringe mate het werk van H.W. Tilanus, die in 1939 fractieleider was geworden. Tilanus had Van Walsum al in 1943 laten weten dat hij niet aan diens plannen voor opheffing van de CHU wilde meewerken en was rond de bevrijding het land afgereisd om de stemming in de afdelingen te peilen. Daar was hij tot de overtuiging gekomen dat de CHU dank zij "de onverzettelijke trouw van onze eenvoudigen in stad en lande"²⁸ nog wel kans op overleving had. Toch vond ook Tilanus de verkiezingsuitslag van 1946 een resultaat "boven bidden

en denken".²⁹ Desondanks bracht de Doorbraak de CHU grote schade toe. De hervormde kerk had in tegenstelling tot voor de oorlog nu wel een boodschap voor de samenleving, maar de leiding van de kerk had eerder sympathie voor de Doorbraak dan voor de CHU. Schadelijk was ook dat de kerk het dagblad *De Nederlander* overnam, zodat de CHU geen eigen krant meer had. En het ergste was dat de CHU door de Doorbraak vrijwel haar gehele intellectuele kader verloor. Dit verlies werd nooit meer goedgeemaakt. Sinds 1946 kozen jonge hervormde intellectuelen doorgaans als vanzelfsprekend voor de PvdA.

Door het vertrek van de linkervleugel werd het evenwicht in de Unie verstoord en kregen rechtse opposanten van Tilanus kans op een offensief. De leidende figuur in dit gezelschap was F.C. Gerretson, de zoon van een Unie-voorman van het eerste uur. Gerretson was voormalig directie-secretaris bij de Shell, hoogleraar Indologie aan de 'olie-faculteit' in Utrecht en, onder het pseudoniem Geerten Gossaert, tevens literator. Hij was een gecompliceerd man. Hij paarde een hoge mate aan intelligentie en beschaving aan een angstwekkend fanatisme, waarbij hij zich, ondanks zijn elitaire opvattingen, niet ontzag zich in verdacht gezelschap te begeven. Reeds voor de oorlog keerde Gerretson zich op lawaaijere wijze tegen de geest der tijd. Hij had "in dezen tijd van gezagsschamer" grote moeite met de democratie in het algemeen en de "verlinking" van de CHU in het bijzonder. Hij pleitte voor een sterk gezag dat de grauwe volksmassa's in toom kon houden en vond de CHU veel te slap. Tot zijn leedwezen werden de verfijsde aristocraten in de Unie steeds meer teruggedrongen door mensen uit de middenklasse, die hij beschouwde als grove types uit de heffe des volks.

Gerretson bleef voor de oorlog geïsoleerd, maar na 1945 kon hij inspelen op sentimenten die in bredere kring leefden. De eerste gelegenheid daartoe deed zich voor in 1947, toen Tilanus instemde met gedeeltelijke erkenning van de republiek Indonesië. Deze stap riep in de CHU verbazing en onbehagen op, want Tilanus had zich tot dan toe tegen alle concessies aan de Indonesische nationalisten verzet. Nog meer onbehagen wekte hij toen hij in 1948 de CHU tot het kabinet liet toetreden. Tilanus heeft achteraf gezegd dat hij beide stappen zette omdat KVP-leider Romme toch niet wilde terugkeren tot de verhoudingen van voor de oorlog en omdat hij de CHU alleen voor blijvend isolement kon behoeden door zich daarbij neer te leggen. Op het moment zelf gaf hij echter geen uitleg voor zijn koerswending en maakte zich daardoor extra vatbaar voor kritiek. Gerretson zag er geen nuchtere realiteitszin in, maar laf verraad. Voor hem waren de PvdA en de republiek Indonesië erfgenamen van "de revolutie", de opstand tegen de soevereiniteit Gods, waartegen volgens hem slechts twee houdingen mogelijk waren: "of weerstaan in Gods kracht, 'voor de gevolgen willig blind', of onderwerpen, hetzij onmiddellijk, hetzij middellijk door pacteren, met, in beide gevallen, volledige capitulatie als bezoldiging".³⁰

Met een schreeuwerige campagne slaagde Gerretson erin om, voor het eerst in de geschiedenis van de CHU, een groot deel van de leden in beweging te krijgen. Dit resulteerde in oktober 1949, kort voor de soevereiniteitsoverdracht, in een ongewoon roerige algemene ledenvergadering. Het publiek was zo opgewonden dat freule Wttewaall van Stoetwegen, een bondgenote van Tilanus, de zaal niet in durfde. Tilanus zelf verklaarde lijkbleek dat hij nog niet wist of hij voor of tegen de soevereini-

teitsoverdracht zou stemmen. Enkele dagen later stemde hij voor; de meerderheid van zijn fractie was tegen.

Na de soevereiniteitsoverdracht probeerde Gerretson Tilanus aan de kant te zetten. Daarbij speelde hij in op de sentimenten van de geboorneerde kleinburgers buiten het traditionele CH-milieu. In *De Telegraaf* gaf hij regelmatig zijn reactionaire visie op de nationale politiek, daarin bijgestaan door de journalist H. A. Lunshof, die zich opwierp als één van de leidende CH-dissidenten. Gerretson en Lunshof betoogden dat de CHU in nauwe samenwerking met de ARP en de VVD het staats-socialisme moest bestrijden en haar medewerking aan het kabinet diende op te geven. Het kabinet verbond immers de geestelijke dwingelandij van Rome met de economische dwingelandij van Moskou, want de PvdA streefde, ondanks de schijn van het tegendeel, naar dezelfde dictatuur van het proletariaat die in Rusland verwezenlijkt was.

Deze praatjes culmineerden in februari 1952 in een machtsgreep tegen Tilanus. In een brief aan de kiesverenigingen betoogden Gerretson en de zijnen dat Tilanus door zijn houding in de Indonesische kwestie het vertrouwen van velen binnen en buiten de CHU verloren had en daarom bij de verkiezingen van dat jaar niet langer als lijsttrekker kon optreden.³¹ Zij riepen op het Tweede-Kamerlid J. J. R. Schmal, eveneens scribent in *De Telegraaf*, tot partijleider te kiezen en alleen kandidaten aan te wijzen die tegen de soevereiniteitsoverdracht hadden gestemd. Toen een maand later de kandidatenlijsten voor de Kamerverkiezingen werden samengesteld, bleek een groot aantal kiesverenigingen Schmal bovenaan te hebben gezet. Het was echter niet voldoende om Tilanus van de eerste plaats te verdrijven. Tilanus werd na 1952 de onbetwiste leider. Gerretson bleef in *De Telegraaf* namokken, maar in de Unie keerde de bedaarde stemming van voor de oorlog terug.

de CHU van Tilanus

Tilanus maakte de CHU tot een betrouwbare regeringspartner van de PvdA. Bij de formatie van 1956 verwierp hij het denkbeeld van een kabinet zonder socialisten en op de avond van 11 december 1958, toen het laatste kabinet-Drees ten val kwam, verzekerde hij de PvdA-ministers dat hij in ieder geval nog vertrouwen in hen had. De felheid waarmee de ARP en de KVP enerzijds, en de PvdA anderzijds elkaar die avond bestreden, bevreesdde hem zó, dat hij midden in het debat, in een poging de gemoederen tot bedaren te brengen, uitriep: "Moet dat nu zo?" Deze exclamatie typeerde hem. Tilanus was een verzoener, zowel door zijn rustige aard als door zijn geringe belangstelling voor politieke ideeën. Hij stond bekend als een vriendelijke oude baas, die zich op de fiets kalm voortbewoog door het steeds jachtiger wordende stadsverkeer. Zo karakteriseerde hij ook de CHU als geheel. Hoewel zich in de Unie heethoofden bevonden, werd de toon gezet door oudere, conservatieve, maar niet-reactionaire leden van de hervormde kerk. De stemming in de CHU was in hoge mate a-politiek. De CHU had halverwege de jaren '50 naar verhouding minder politiek geïnteresseerde aanhangers dan enige andere partij. De Unie zelf leek meer een gezellige familie dan een politieke partij. De CHU stond, zo stond in een officieel rapport te lezen, niet voor een politieke doctrine, maar voor "een wijze van zijn".

Deze wijze van zijn kreeg het meest uitgesproken gestalte tijdens de jaarlijkse zomerconferentie in de Zeister bossen, waar deftige dames en heren, die vooral waren gekomen voor de gezelligheid, in het "oranjazonnetje" toespraken aanhoorden van nogal dorre, in donker krijtstreppak gestoken heren. Tilanus waakte er zo nodig zelf voor dat de samenkomsten ongestoord verliepen. Toen halverwege de jaren zestig een aantal jongeren de conferentie wilde bijwonen, nam hij hen apart en verzocht hen "geen herrie te schoppen", want "de mensen (waren) hier gekomen om er een paar dagen uit te zijn, niet om naar een politiek debat te luisteren".³²

Ook overigens bevorderde Tilanus naar beste kunnen de politieke vormeloosheid van zijn Unie. Hij hield zijn geestverwanten voor dat vertegenwoordigers van de CHU hun individuele geweten moesten volgen, en niet de partijlijn. Hij had niet de gewoonte zijn politieke opstelling met zijn fractie of met de geestverwante ministers te bespreken; discussie hierover achtte hij simpelweg overbodig. De vertegenwoordigers van de CHU kregen in beginsel net zoveel termijnen als zelf ze wilden; het was "niet netjes" hen tegen hun zin niet herkiesbaar te stellen. Voor posten in het kabinet benaderde Tilanus alleen personen die in de CHU geen rol speelden, want het was naar zijn mening niet de taak van de politieke partijen om het land te regeren. De bekendste bewindsman die de CHU in de jaren vijftig voortbracht, minister van Defensie C. Staf, was een kennis van Drees; Tilanus had, vóór Staf minister werd, zelfs niet van hem gehoord. Zo voerde Tilanus het dualisme zover door, dat iedere discussie over de politieke koers van de CHU bij voorbaat zinloos was. De diepste oorzaak van de tamheid van de CHU was echter de politieke pluriformiteit binnen de hervormde kerk. Van de kerk ging nauwelijks sociale druk uit om de CHU te steunen, zodat hervormden die zich in de Unie niet thuis voelden, zich simpelweg aansloten bij een andere partij. Hierin onderscheidde het hervormde milieu zich wezenlijk van het gereformeerde en het katholieke. Gereformeerden en katholieken werden geacht ARP respectievelijk KVP te stemmen en slechts weinigen brachten het op zich bij andere partijen aan te sluiten. Het gevolg daarvan was dat de politieke tegenstellingen binnen het gereformeerde en katholieke volksdeel wel uitgevochten moesten worden binnen de ARP en de KVP. Dat gaf aan de politieke cultuur van die partijen een geladenheid die in de CHU, zeker na het vertrek van de linkse dissidenten en de nederlaag van de rechtse, ten enen male ontbrak.

de CHU van Beernink

Rond 1960 trok Tilanus zich geleidelijk terug uit de politiek. In 1958 trad hij af als Unievoorzitter en in 1963 vertrok hij ook als fractieleider. In beide gevallen werd hij opgevolgd door H.K.J. Beernink, die jarenlang zijn kroonprins was geweest. Beernink zat al sinds de jaren veertig in de Tweede Kamer en had in 1951 een nieuwe versie van het beginselprogramma geschreven, die overigens nauwelijks verschilde van het toen al ruim achterhaalde document uit 1908. Ook als partijleider was Beernink niet bepaald tuk op veranderingen. Hij wilde met de zijnen, zoals de titel van een rapport uit 1958 luidde, "CHU zijn en blijven". In tegenstelling tot Tilanus besprak hij wel politieke kwesties met zijn fractie en met de geestverwante ministers, maar ook hij liet het individuele geweten prevaleren en ook hij voerde geen inhou-

delijke discussies over de politieke strategie. Met veel moderne verschijnselen, zoals de televisiedemocratie, kon hij slecht overweg. Hij meed de camera's en weigerde commentaar te geven op actuele gebeurtenissen. Omdat hij ook nog nors en hou-terig overkwam, ging hij door voor een onverbetterlijk conservatief.

Nu wás hij dat ook, maar voor een deel in een ander opzicht dan Tilanus. Politiek was hij rechtser en cultureel was hij minder verzuild dan zijn voorganger. In beide opzichten leek hij op Gerretson, die hem dan ook in het begin van de jaren vijftig beschouwde als één van de beste Kamerleden. Net als Gerretson was Beernink tegen de soevereiniteitsoverdracht en had hij goede connecties met het geboorneerde kleinburgerdom. *De Telegraaf* was zijn lijfblad en hij maakte deel uit van de lobby voor commerciële televisie. In overeenstemming met dit alles had hij een afkeer van de PvdA. Hij zei in principe wel voorstander van een kabinet met de PvdA te zijn, maar door de toegenomen radicaliteit en onhandelbaarheid van de socialisten niet met hen te kunnen werken. Reeds voor de kabinetscrisis van 1958 drong hij aan op een breuk met de PvdA en reeds voor de verkiezingen van 1963 sprak hij, anders dan de ARP en de KVP, een voorkeur uit voor een coalitie met de VVD. Toen het in 1965 tot een breuk kwam in het centrum-rechtse kabinet Marijnen, deed hij zijn uiterste best die te lijmen. Toen de ARP en de CHU het centrum-linkse kabinet-Cals voorbereidden, liet hij de CHU daarentegen zonder enig verzet buitenspel zetten.

De achterban vond het allemaal prima. Alleen met zijn negatieve opstelling tegenover de ARP was de achterban het waarschijnlijk in meerderheid oneens. Jarenlang probeerde Berghuis de CHU tot een serieus gesprek te verleiden, maar al die jaren weigerde Beernink aan deze lokroep gehoor te geven. Zijn achterban kreeg echter meer en meer het gevoel dat de historische tegenstelling tussen de ARP en de CHU achterhaald was. In 1964 kwam uit een enquête onder 450 mensen naar voren dat 92 procent van de aanhangers van de CHU vond dat de CHU en de ARP zouden moeten fuseren. Twee actiegroepen stelden zich die fusie ook daadwerkelijk ten doel. Toen Beernink de CHU buiten het kabinet-Cals manoeuvreerde, verloor hij zich echter in één klap van het eenheidsstreven. Berghuis constateerde in 1966 dat, nu de CHU zó conservatief bleek te zijn, het samengaan van de twee partijen "een gepasseerd station" was. Nog hetzelfde jaar nam Beernink met een gerust hart afscheid als Unie-voorzitter. Met de woorden "bewaart en onderhoudt de Unie wèl"³³ gaf hij de voorzittershamer over aan A.D.W. Tilanus jr., de zoon van "de oude Tilanus".

§ 4 De RKSP en de KVP

Tussen het katholieke en het gereformeerde volksdeel bestond één essentiële overeenkomst en één essentieel verschil. De overeenkomst zat in de voorkeur zich in eigen organisaties op christelijke grondslag af te zonderen van de rest van de bevolking; het verschil in de rol die de kerk daarbij speelde. Bij de gereformeerden bestond geen principieel onderscheid tussen geestelijken en leken. Weliswaar waren sommigen belast met het onderwijzen in de Schrift, maar allen konden op grond van de bijbel zelf weten wat God van hen verlangde. De kerk was slechts één organisatie naast vele andere. De gelovigen zelf namen het initiatief bij het bouwen en onderhouden van die organisaties. Bij de katholieken was dat geheel anders. Daar

was de kerk, als mystiek Lichaam, van bovennatuurlijke oorsprong en had zij een leidende rol in het geestelijk en maatschappelijk leven. De geestelijken, en niet de leken, namen het initiatief bij de bouw van de katholieke organisaties en in die organisaties hield de kerk het laatste woord.

De leidende rol van de kerk was verankerd in de officiële rooms-katholieke leer. Hierin werd een streng onderscheid gemaakt tussen de natuur en de boven-natuur. God had in de natuur onveranderlijke verhoudingen neergelegd: de "natuurlijke verhoudingen", waaruit onveranderlijke normen voortvloeiden: de "natuurlijke normen", die tezamen "de natuurlijke zedenwet" vormden. Deze zedenwet, waaraan ieder mens zich had te houden, kon in beginsel met behulp van de rede gekend worden. Dat gold niet voor de boven-natuur. Die ging de krachten van de mens principieel te boven en kon slechts via het geloof gekend worden. Hiervoor had God de mens de kerk gegeven. De kerk was boven-natuurlijk en besliste feilloos over de inhoud van het geloof. Met het onderscheid tussen natuur en boven-natuur correspondeerde een onderscheid tussen leken en geestelijken, die tot elkaar stonden als de kudde en de herder. De leken moesten in zaken des geloofs het gezag van de geestelijken aanvaarden. De lagere geestelijken moesten op hun beurt onvoorwaardelijk het gezag van de hogere geestelijke aanvaarden. Het oordeel van de hoogste geestelijke, de Heilige Vader, was onfeilbaar. Het streven naar vrijheid van godsdienst en geweten was volgens de kerk een van "de voornaamste dwalingen van deze treurige tijd". Als immers de mensen hun meningen tegenover elkaar konden stellen, zouden sommigen zich blijven verzetten tegen de Waarheid.

Het gezag van de kerk strekte zich niet alleen uit tot de boven-natuur. Natuur en boven-natuur waren weliswaar gescheiden, maar de natuur werkte niet geheel uit eigen krachten en rechten. Daarom was ook in het dagelijks leven het oordeel van de kerk doorslaggevend. Overeenkomstig de passieve rol die de leken werd toebedacht, namen zij aanvankelijk weinig initiatief bij de oprichting van eigen katholieke organisaties. Buiten het onderwijs kwam de katholieke verzuijing pas rond 1910 op gang, toen de bisschoppen ontdekten dat het ontbreken van katholieke vakbonden de arbeiders massaal naar het socialisme dreef. Vanaf toen besloten zij de katholieke vakorganisaties met kracht aan te bevelen. Hetzelfde gebeurde met andere katholieke organisaties. Na de Eerste Wereldoorlog werd de eigen katholieke organisatie regel. Van de KRO en de RK Vrouwelijke Jeugdbeweging tot de RK Boerenleenbank en de RK Coöperatieve Vereniging voor de Inkoop van Landbouwzaden – overal waar een niet-katholieke organisatie werd opgezet, volgde een katholiek tegeninitiatief. Deze katholieke organisaties hoorden volgens de leer der kerk tot de natuur en werden derhalve bestuurd door leken; de kerk deed zijn invloed gelden via de "geestelijk adviseur", die in beginsel in het bestuur van elke katholieke organisatie zitting had.

het katholieke pragmatisme

Ook bij de partijvorming kwamen de katholieken achteraan. Het katholieke volksdeel kreeg pas in 1926 een politieke partij: de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). Tot die tijd stemde de grote meerderheid van de katholieken op de Algemene Bond

van RK Rijkskieskringorganisaties, die niet meer dan een coalitie van regionale kiesverenigingen was. Eén oorzaak van deze late ontwikkeling werd gevormd door regionale tegenstellingen. In de katholieke politiek namen regionale belangen een centrale plaats in, vooral in de zuidelijke provincies, waar de overgrote meerderheid van de bevolking katholiek was en weinig affiniteit had met de nationale cultuur. De katholieken van onder de grote rivieren wilden zich zo weinig mogelijk de wet laten voorschrijven door het volk van daarboven, ook niet door het katholieke deel daarvan, dat vanuit hun oogpunt net zo'n koele "calvinistische" mentaliteit had als de rest. Dit regionalisme werd nog versterkt doordat vooral in het zuiden de traditionele elites nog sterk waren en met de agrarische lobby en de katholieke middenstand de samenleving domineerden. De oprichting van een landelijke katholieke partij kon de invloed van deze groepen alleen maar ondermijnen.

Dat was precies de reden dat de katholieke arbeidersbeweging vóór zo'n partij was. Binnen het katholieke volksdeel waren de arbeiders numeriek sterk – de sociale samenstelling van het katholieke volksdeel was ongeveer gelijk aan die van het Nederlandse volk als geheel – maar in de katholieke politiek waren ze zwaar ondervertegenwoordigd. Als gevolg hiervan dreigde het katholieke volksdeel halverwege de jaren twintig in twee politieke stromingen uiteen te vallen. In 1925 veroverde de dissidente Rooms-Katholieke Volkspartij een zetel in de Tweede Kamer en dreigde de vooruitstrevende St. Michaël-beweging met de oprichting van een katholieke arbeiderspartij. De kerk zag deze ontwikkeling als uitermate bedreigend en verzocht de Algemene Bond omwille van "de heilige eenheid" concessies te doen. Het resultaat hiervan was de RKSP, die zich de evenredige belangenbehartiging van alle katholieken ten doel stelde. Om te voorkomen dat de ene groep bevoordeeld zou worden boven de andere, kregen de boeren, de middenstanders, de arbeiders en de werkgevers zogenaamde kwaliteitszetels in de partijorganen en de parlamentsfracties. Zo werd de RKSP de vertegenwoordiger van alle katholieken.

In 1936 omschreef de RKSP haar politieke beginselen in een Algemeen Staatkundig Program. De beginselen waren voor de katholieke politici echter van minder betekenis dan voor de antirevolutionaire. De werking ervan werd beperkt door de notie van de evenredige belangenbehartiging, die de katholieke politiek een sterk pragmatisch en weinig principieel karakter gaf. Dit pragmatisme werd ook versterkt door het primaat van de kerk. Veel katholieke bestuurders hadden de neiging de beginselen en het geloof als een zaak van de kerk te zien, waar zijzelf zich niet al te druk om hoefden te maken. Volgens het Algemeen Staatkundig Program stond de RKSP (en later de KVP) immers "op de grondslag van de beginselen van de natuurlijke zedenwet en de Goddelijke Openbaring, waarbij zij de uitspraken van het Kerkelijk Leergezag aanvaardt". De natuurlijke zedenwet was hun terrein, het terrein van de leken, en daarop konden zij zich in beginsel redden met het gezond verstand; de Goddelijke Openbaring was het terrein van de kerk, en daarop hadden zij slechts te gehoorzamen.

het Algemeen Staatkundig Program

De politieke doctrine van de RKSP en de KVP was stevig ingebed in de leer van de kerk. De katholieke politieke beginselen en de katholieke sociale leer waren geloofsartikelen, die door alle katholieken moesten worden aanvaard. Het Algemeen Staatkundig Program was vooral gebaseerd op de encycliek *Quadragesimo Anno* uit 1931.

De katholieke sociale leer ging uit van drie kernbegrippen: personaliteit, solidariteit en subsidiariteit. Volgens het personaliteitsbeginsel was de mens als persoon gewikkeld in een oneindig proces van zelfvervolmaking en zelfontplooiing. Volgens het solidariteitsbeginsel kon hij die zelfvervolmaking en zelfontplooiing slechts in samenwerking met anderen realiseren. Alleen in een geordend verband konden de mensen worden tot Gods beeld en gelijkenis, zoals hun opdracht was. Zo werden de mensen met elkaar verbonden door een natuurlijke band, op grond waarvan zij gemeenschappen vormden, zoals het huwelijk en de staat.

In *Quadragesimo Anno* nu schreef de paus dat het negentiende-eeuwse kapitalisme de gemeenschappen verscheurd had, in het bijzonder de gemeenschappen waarin het economisch leven plaatsvond. De middeleeuwse samenleving was in overeenstemming met de natuurlijke band tussen de mensen georganiseerd geweest in standen en corporaties, maar het kapitalisme had deze harmonische samenwerking vernietigd en er onderdrukking en klassenhaat voor in de plaats gesteld. Daarom moest volgens de encycliek de natuurlijke orde hersteld worden door de vorming van corporaties: gemeenschappen waarin de eendrachtige samenwerking geregeld was van allen die bij de voortbrenging van bepaalde produkten betrokken waren.

De paus dacht de staat bij de vorming van deze corporaties een hoofdtaak toe. De staat moest, als hoogste gemeenschap, de corporaties de bevoegdheden geven waarop ze van nature recht hadden. Ook moest de staat erop toezien dat de lagere gemeenschappen niet handelden in strijd met het algemeen belang. In het algemeen moest het staatsoptreden uitgaan van het subsidiariteitsbeginsel. Dit hield in dat een hogere gemeenschap ervoor diende te zorgen dat individuen en lagere gemeenschappen hun taak zo goed mogelijk konden vervullen. De hogere gemeenschap diende alleen aanvullend op te treden wanneer de krachten van de individuen en lagere gemeenschappen tekortschoten.

Zo verschilde de katholieke staatsleer op wezenlijke punten van de antirevolutionaire. De staat was bij de katholieken niet een kring naast vele andere, die zich van interventie zoveel mogelijk had te onthouden, maar de hoogste gemeenschap, die ten bate van het algemeen belang waar nodig in de lagere gemeenschappen moest ingrijpen. Weliswaar ging het in beginsel alleen om aanvullend optreden, maar de staat moest zelf bepalen wanneer dit nodig was. Bovendien stond de staat, aldus de katholieke doctrine, voor de actuele taak om nieuwe gemeenschappen en daarmee een totaal andere samenleving te creëren.

"alleen bij uiterste noodzaak"

Van de uitvoering van deze taak kwam gedurende het interbellum niets terecht, omdat de katholieken zich met handen en voeten aan de antirevolutionairen gebonden hadden. Alleen door samen te werken met de socialisten, konden ze zonder de ARP regeren, maar de bisschoppen, de werkgevers, de boeren en de middenstanders voelden hier niets voor. De bisschoppen wilden zelfs dat onder geen voorwaarde met de SDAP geregeerd zou worden, maar toen de samenwerking met de protestanten in 1925 vastliep, liet fractieleider mgr. W.H. Nolens weten dat de RKSP wel een kabinet met de SDAP wilde vormen, zij het "alleen bij uiterste noodzaak". Dit hield, aldus Nolens, in dat de katholieken de samenwerking met de socialisten niet zouden zoeken, dat zij alleen met hen zouden samenwerken als er ook andere partijen aan meededen en dat de fractie unaniem met de samenwerking moest instemmen.

De bewegingsvrijheid die Nolens zich zo ten opzichte van de protestanten verschaft was miniem. In 1926 moest hij dan ook meewerken aan een nieuw kabinet met de ARP en de CHU en bovendien toestaan dat de pauselijke gezant – wiens aanwezigheid in Den Haag de inzet bij de kabinetscrisis was geweest – weggestuurd werd. In de loop van het interbellum nam de ontevredenheid over de samenwerking met de protestanten toe. De onvrede spitste zich toe op de godsdienstige geschillen – zo slaagden de katholieken er niet in het processieverbod benoorden de grote rivieren afgeschaft te krijgen – en op het sociaal-economisch beleid. De vakbeweging en een deel van de jonge intellectuelen raakten er in toenemende mate door gefrustreerd dat door de samenwerking met de ARP van de uitvoering van *Quadragesimo Anno* niets terecht kwam. De katholieke vakbeweging zegde in de jaren dertig het vertrouwen in het kabinet op en ging bij de RKSP aandringen op de vorming van een rooms-rode coalitie. Onder druk hiervan kwam fractieleider P.J.M. Aalberse in 1935 in conflict met Colijn, die hem uitdaagde hem het volledige vertrouwen te geven of anders zelf een kabinet samen te stellen. Aalberse weigerde het vertrouwen uit te spreken, maar kon voor een coalitie met de SDAP geen partners vinden, zodat hij zich bij de dictaten van Colijn moest neerleggen.

In 1939 brak de samenwerking tenslotte toch nog definitief. De aanleiding was een conflict over het werkloosheidsbeleid van de katholieke minister van Sociale Zaken, C.P.M. Romme, waarbij de twee grote grieven van de katholieken samenkamen. Colijn weigerde Romme meer geld te geven voor het opzetten van kampen voor jeugdige werklozen, zowel uit financiële overwegingen als uit vrees dat in de kampen de verroosing van de jeugd bevorderd zou worden. Colijn vormde na de breuk een kabinet zonder katholieken, maar overspeelde daarmee zijn hand. De RKSP liet het kabinet bij zijn eerste optreden in de Tweede Kamer vallen, waarop de CHU en de VDB de RKSP helemaal aan het eind van het interbellum alsnog aan een brede coalitie met de sociaal-democraten hielpen in het kabinet-De Geer.

de oprichting van de KVP

De bisschoppen gingen zich in de loop van de Bezetting zorgen maken over de terugkeer van de RKSP. Pater J.G. Stokman OFM en vakverbondsvoorzitter A.C. de

Bruijn attenteerden hen er in 1943 op dat het kader van de RKSP in de illegaliteit passief was, buiten de discussies over de naoorlogse politiek bleef en geen voorbereidingen trof om de partij na de bevrijding weer te doen herleven. Volgens De Bruijn was zo'n herleving echter vooral voor de katholieke arbeiders van groot belang. De RKSP zou, in nauwe samenwerking met de katholieke vakbeweging, de hervormingen door kunnen voeren waar de vakbeweging al in de jaren dertig op had aangedrongen. Bovendien zouden, als de RKSP verdween, de arbeiders ook andere katholieke organisaties kunnen gaan beschouwen als minder noodzakelijk. Stokman was vooral bezorgd om de jongeren. Volgens hem had de RKSP de vooroorlogse generatie van zich vervreemd en kon alleen een grondig hervormde partij de jongeren terugwinnen. Dat was nodig voor de behartiging van de katholieke belangen en voor het zieleheil van de gelovigen, want er waren niet veel "personen die hun katholieke inzichten in een gemengd milieu op behoorlijke wijze kunnen verdedigen".³⁴ De nieuwe katholieke partij moest, aldus Stokman, geen eenheidsverband van alle katholieken zijn, zoals de oude was geweest, maar een progressieve programpartij. Dat zou als consequentie hebben dat de partij ook open zou staan voor niet-katholieken en dat zij niet zou pogen om alle groepen katholieken tevreden te stellen.

Inderdaad sloten jonge katholieke intellectuelen, die geërgerd waren over de RKSP, zich aan bij de Nederlandse Volks Beweging, in de hoop dat dit zou leiden tot de oprichting van een brede middenpartij, waarin ook de katholieken een plaats zouden vinden.

De bisschoppen hadden Stokman inmiddels, aan het einde van de bezetting, opdracht gegeven een nieuwe katholieke partij voor te bereiden. Stokman stelde voor na de bevrijding de RKSP voorlopig te laten terugkeren met een nieuw bestuur, dat een discussie over politieke vernieuwing zou moeten voorbereiden. Zo geschiedde. Drie NVB'ers werden lid van het dagelijks bestuur en de NVB'er Jan de Quay werd voorzitter van een commissie die de discussie over de politieke toekomst zou leiden. In haar advies schreef de commissie dat een zelfstandige katholieke partij in beginsel moest worden afgewezen, maar voorlopig aanvaardbaar was. Een vernieuwde RKSP zou moeten streven naar een programakkoord met verwante partijen. Dat kwam overeen met het scenario dat de NVB inmiddels had voorbereid. De NVB vroeg de vernieuwingsgezinde partijen om als tussenstap naar een brede volkspartij een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma op te stellen.

De SDAP voelde hier echter niet voor, omdat een gezamenlijk programma met de oude RKSP de tegenstellingen teveel zou verhullen. Zij stuurde direct aan op een brede volkspartij. Maar dit stootte De Quay en de zijnen weer af. Daar een onmiddellijke fusie in hun kring onhaalbaar was, kon het streven van de SDAP alleen maar leiden tot een door de socialistische gedomineerde partij. Het merendeel van de katholieke NVB'ers trad daarom niet toe tot de PvdA, maar werd lid van de KVP, waarin de RKSP zich omzette. De KVP zou, zoals Stokman gewild had, een progressieve programpartij zijn, die ook openstond voor niet-katholieken. De KVP stemde haar verkiezingsprogramma af op dat van de PvdA en nodigde, op verzoek van De Quay, de socialisten uit voor besprekingen over een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma. De PvdA wilde zich niet al voor de verkiezingen binden, maar na de verkiezingen slaagden de twee partijen er in zeer korte tijd in een kabinet te vormen, dat onder leiding

kwam te staan van de katholieke premier L.J.M. Beel. Bij zijn eerste optreden in de Tweede Kamer verklaarde Beel dat de rooms-rode coalitie gefundeerd was op een nieuw bestand. Het oude bestand van de drie christelijke partijen was, aldus Beel, vervangen door de innige samenwerking tussen de twee progressieve partijen.

van rooms-rood naar brede basis

Stokmans concept van de open programpartij zou niet lang stand houden. In het eerste naoorlogse decennium viel de KVP volledig terug op het concept van de katholieke eenheidspartij. Stokmans eigen opzet was hier mede debet aan, doordat deze in hoge mate ambivalent was. Weliswaar wilde Stokman de programmatische zuiverheid niet opofferen om ontevreden groepen katholieken tevreden te stellen, maar zijn hele concept had hij bedacht, zo schreef hij de bisschoppen, om te "voorkomen dat het katholieke volksdeel politiek in twee of meer richtingen uiteenvalt, die elkaar openlijk gaan bestrijden".³⁵ Bovendien vond Stokman dat de KVP het Algemeen Staatkundig Program van de RKSP gewoon kon handhaven. De aanvaarding van het kerkelijk leergezag was volgens hem verenigbaar met het open karakter van de partij, omdat het gezag van de kerk de rede wel te boven ging, maar er niet mee in strijd was. Daarmee ging hij voorbij aan de opvattingen van de niet-katholieken. Die werden door het primaat van de kerk wel degelijk afgestoten en de KVP kon dan ook voorzover bekend geen enkele niet-katholiek als lid inschrijven.

Stokmans concept werd ook meteen in 1946 al ondergraven door de bisschoppen. Die lieten, in strijd met Stokmans advies, drie dagen voor de verkiezingen een boodschap in de kerken voorlezen volgens welke de gelovigen het zich "tot plicht" moesten rekenen "slechts die personen te kiezen", die zich lieten leiden door de christelijke normen, "welker naleving naar Onze overtuiging het best gewaarborgd wordt door de Katholieke Volkspartij".

De genadeklap voor de open programpartij werd toegebracht door fractieleider Romme, die zich al spoedig ontwikkelde tot de onaantastbare leider van de KVP. Romme wilde van de KVP een katholieke eenheidspartij maken. Hij streefde ernaar "het onverzoenlijke te verzoenen" en vond dat zijn fractie "de veelzijdige samenstelling van de KVP zowel maatschappelijk als regionaal zoveel mogelijk moet weerspiegelen".³⁶ Hij hamerde op de katholieke identiteit van de KVP. Op partijcongressen hield hij ten overstaan van duizenden aanhangers redevoeringen over katholieke doelstellingen als de verhoging van de kinderbijslag, de bestrijding van "onzedelijke literatuur" en de voorkoming van "lichtvaardige echtscheidingen". Ook pakte hij graag uit over de godsdienstige legitimatie van de KVP. "Wij hebben, zo riep hij in 1947, "de waarheid aan onze kant en wij hebben een tweeduizendjarige ervaring."³⁷

Omdat Romme een eenheidspartij wilde, was hij geen voorstander van de exclusief rooms-rode coalitie, die nog het meest tastbare resultaat van het vernieuwingsstreven van Stokman was. Regeren met de PvdA vond Romme noodzakelijk, maar een kabinet "op brede basis", dat wil zeggen een kabinet met nog "tenminste twee van de drie andere belangrijke constructieve groepen",³⁸ had zijn voorkeur. Op die manier zouden immers ook de groepen in de rechtervleugel van de partij aan hun

trekken komen. Na de verkiezingen van 1948 kreeg hij wat dit betreft zijn zin. Tegen de wil van de PvdA drukte hij door dat de CHU en de VVD in het kabinet werden opgenomen. De concessie die hij hiervoor deed was het premierschap van PvdA-leider Willem Drees.

de pijlers onder de brede basis

Het fundament onder de brede basis was zo stevig dat Drees tien jaar lang premier zou blijven. Verder dan het verbreden van de basis wilde Romme, die zichzelf "een fervent voorstander"³⁹ van samenwerking met de PvdA noemde, niet gaan. De KVP en de PvdA moesten in zijn visie om tenminste vier redenen samen de spil van de regering vormen.

In de eerste plaats meende hij dat de samenwerking van belang was bij de afweer van het communisme. Zoals veel politici geloofde hij dat de naoorlogse toestand van chaos, ontredde en verwoesting een vruchtbare voedingsbodem was voor het communisme. Daarom vond hij het van groot belang dat via een krachtig sociaal beleid en een innige samenwerking met de vakbonden de arbeidsvrede bleef gehandhaafd. Bovendien meende hij dat de regeringsverantwoordelijkheid op de PvdA een matigende werking zou hebben, die de CPN in het isolement zou drukken. Als de PvdA buiten de regering bleef, dan zou zij radicaliseren, en met haar een deel van de arbeidersmassa. Ook met het oog op de afweer van een eventuele Russische invasie, waar sinds het begin van de Korea-oorlog serieus rekening mee gehouden werd, achtte Romme de samenwerking met de PvdA van grote betekenis. De PvdA was weliswaar voorstander van een krachtige defensie, maar wanneer zij in de oppositie kwam, zou in haar kring, zo meende Romme, het antimilitaristisch sentiment van voor de oorlog kunnen herleven.

Een tweede reden voor samenwerking met de PvdA was dat beide partijen het redelijk eens waren over het te voeren sociaal-economisch beleid. Romme meende dat de meningsverschillen met de ARP sinds de kabinetscrisis van 1939 alleen maar waren gegroeid. De ARP was naar zijn mening stil blijven staan en de katholieken hadden zich verder ontwikkeld in sociale richting en waren positiever gaan denken over de rol van de staat. Inderdaad stond de KVP in haar ideeën over de gewenste sociaal-economische orde lange tijd dicht bij de PvdA dan bij de andere partijen. Beide partijen zagen na de bezetting hun kans schoon het vooroorlogse kapitalisme te vervangen door een vorm van geleide economie, waarbij de staat in samenwerking met het bedrijfsleven het economisch leven zou ordenen.

Romme vond, in de derde plaats, ook op grond van godsdienstige overwegingen een coalitie met de PvdA wenselijk. Hij herinnerde er graag aan dat de protestantse vrees voor verrooiming één van de oorzaken van de breuk van 1939 was geweest. Bovendien had de PvdA, aldus Romme, lang niet zo'n anti-godsdienstige inslag als de SDAP. Verder dacht hij dat juist de samenwerking met de goddeloze PvdA de kans gaf de christelijke grondslag van de natie te versterken. Voor de buitenkerkelijke massa achtte hij het samengaan met de KVP van grote betekenis. Het was het middel bij uitstek om toenadering met het christendom tot stand te brengen. "In een van het geloof afgedwaalde massa", zo schreef Romme hoopvol, "moeten wij weer een

glimp zien te brengen van de mogelijkheid dat het christendom toch een te vertrouwen zaak is, de glimp die moet groeien tot de stralende overtuiging dat het christendom de enige te vertrouwen zaak is.⁴⁰

De vierde pijler onder Rommes voorkeur voor de pvdA was de zorg om de katholieke eenheid. Vooral in de tweede helft van de jaren vijftig, toen de kracht van de andere argumenten afnam, werd zijn voorkeur voor samenwerking met de pvdA ingegeven door vrees voor een breuk met de katholieke vakbeweging. Zoals voor de oorlog de coalitie met de SDAP niet bewust gezocht kon worden, zo kon in de jaren vijftig niet openlijk worden aangestuurd op beëindiging van de samenwerking met de pvdA. De linkervleugel zou een partnerruil alleen bij uiterste noodzaak accepteren. Vakverbondsvoorzitter De Bruijn dreigde in 1952 zelfs met de oprichting van een katholieke arbeiderspartij als de coalitie met de pvdA niet voortgezet zou worden. Maar ook zonder openlijk verzet van de vakbeweging leek de overstap naar een andere coalitie verre van ongevaarlijk. De KVP moest "oppassen dat de zorg om (ter rechterzijde) een stem te winnen of te houden er niet toe leidt dat er duizend of tienduizend stemmen verloren gaan".⁴¹

de materialistische massamens

Die stemmen gingen echter toch verloren. Bij de verkiezingen van 1948 haalde de Katholieke Nationale Partij (KNP), ondanks de bisschoppelijke vermaning KVP te stemmen, een zetel in de Tweede Kamer. De KNP vond dat de KVP aan de leiband van de pvdA liep en stelde tot haar afschuw vast dat het kabinet "rustig de inkomensverschillen mag nivelleren en de renteniers geruisloos mag afslachten".⁴² De basisverbreding kon de rechtse critici niet bevredigen. Rond 1950 manifesteerde zich in de KVP een groep dissidenten rond de Nijmeegse hoogleraar F.J.F.M. Duynstee die, zoals Gerritson in de CHU, luidruchtig en veelvuldig betoogde dat de coalitie met de pvdA het land naar de ondergang leidde. Volgens Duynstee waren door de inkomensnivellering "tallozen in de onmogelijkheid om volgens hun stand te leven"⁴³ en raakten door de collectieve voorzieningen de arbeiders het besef van eigen verantwoordelijkheid kwijt. Het respect voor zeden en tradities verdween en de verantwoordelijke mens maakte plaats voor de materialistische massamens. Wij stonden hiermee, zo meende Duynstee, "tegenover een revolutie van de menselijke ratio tegenover de menselijke bestemming, tegen God".⁴⁴ Duynstee en de zijnen wilden dat de KVP een principiële voorkeur voor een coalitie met de ARP en de CHU uitsprak. Volgens hen was samenwerking met de sociaal-democratie nog steeds alleen bij uiterste noodzaak aanvaardbaar.

De KVP reageerde op de kritiek door achter de schermen met de groep te onderhandelen. Romme wees daarbij resoluut de stelling van de hand dat regeren met de pvdA alleen bij uiterste noodzaak wenselijk zou zijn, maar was wel bereid een plaats voor de groep in te ruimen in het dagelijks bestuur en de Tweede-kamerfractie. Dit kon Duynstee niet bevredigen, terwijl het wel het wantrouwen van de katholieke arbeidersbeweging wekte, die daarvan ook publiekelijk blij gaf. De KVP slaagde er voor de verkiezingen van 1952 niet in de rijen te sluiten en de verkiezingsuitslag was er dan ook naar. De pvdA werd de grootste partij, de KNP won een zetel en de KVP

zakte weg van 31,0 procent naar 28,7 procent. Vooral in de zuidelijke steden was een aanzienlijk deel van de katholieke kiezers naar de PvdA doorgebroken.

voor een christelijk Nederland

Romme weet de nederlaag aan het gebrek aan politieke eenheid onder de katholieke elite. De geestverwanten van Duynstee en de katholieken in de PvdA waren volgens hem volledig voor de verzwakking van de KVP verantwoordelijk. In de Tweede Kamer zei hij dat vooral de Katholieke Werkgemeenschap (KWG) in de PvdA de doorvoering van de enige juiste zedelijke beginselen ernstig ondermijnde. De KWG was weliswaar slechts een klein gezelschap van intellectuelen, maar door haar bestaan gaf zij tallozen de foute indruk dat katholieken niet op de KVP hoefden te stemmen.

Drie dagen na de verkiezingen zei Romme in het partijbestuur dat de KVP het politieke eenheidsverband van alle Nederlandse katholieken moest zijn en dat de KNP en de KWG geliquideerd moesten worden.⁴⁵ Hij had echter geen idee hoe hij de dissidenten op andere gedachten moest brengen. De KNP was misschien nog wel voor terugkeer in de moederpartij te vinden, omdat zij uitsluitend bezwaren had tegen de politieke koers van de KVP, maar de katholieke PvdA'ers wezen de KVP om principiële redenen af. Voor hen was partijvorming op confessionele grondslag als zodanig ondeugdelijk.

De KVP was niet als enige geschokt door de verkiezingsuitslag. Ook de bisschoppen maakten zich zorgen. Vooral het verlies aan de PvdA vonden ze alarmerend. Zij aanvaardden tot dan toe dat enkele katholieke intellectuelen openlijk in de PvdA actief waren, maar vonden het bedroevend dat dit slechte voorbeeld vele simpele zielen op het verkeerde pad bracht. Intellectuelen konden hun geloof in gemengd milieu immers wel verdedigen, maar eenvoudige katholieken zouden licht in de war raken. De bisschoppen wisten evenmin als de KVP hoe ze het probleem moesten aanpakken, maar één van hen, kardinaal De Jong, wilde niet wachten tot er een oplossing was. Mei 1953 zei de oude kardinaal vanaf zijn ziekbed voor de KRO-radio dat de staatkundige eenheid van de katholieken groot gevaar liep en dat hij niet kon "nalaten met de meeste nadruk erop te wijzen, dat het bewaren van de eenheid op elk terrein van het openbare leven (...) noodzakelijk en onmisbaar" was.⁴⁶

De KVP greep deze woorden aan om contact op te nemen met de KNP en de KWG. Beide namen de uitnodiging aan, maar de KWG interpreteerde de boodschap van de kardinaal op haar eigen wijze. Zij had al jaren gepleit voor een bezinningscentrum waar katholieken over de politieke scheidslijnen heen met elkaar in gesprek konden raken en wilde de oproep van de kardinaal, "een beetje schijnheilig"⁴⁷, in deze zin verstaan. Zo was bij voorbaat iedere kans op succesvol overleg uitgesloten. Maar daar niemand de verantwoordelijkheid voor de mislukking wilde dragen, sleepten de onderhandelingen zich voort tot mei 1954, toen de bisschoppen via "het mandement" intervenieerden. In het mandement veroordeelden ze het socialisme als een aan het katholicisme vijandige stroming en ontraadden ze de gelovigen ernstig het lidmaatschap van de PvdA.

Daar een verbod uitbleef, besloot de KWG, na "een enorme gewetensstrijd"⁴⁸, de

bisschoppen te trotseren. Daarop brak de KVP de onderhandelingen af met de mededeling dat de KWG "in flagrante strijd" met de wens van de bisschoppen handelde. Het gesprek met de KNP werd voortgezet en leidde nog voor de verkiezingen van 1956 tot liquidatie van deze partij.

Ondanks dit succes was het herstel van de politieke eenheid aan de top van de katholieke zuil goeddeels mislukt. De KVP-leiding bleef echter hopen op herstel aan de basis. Daarom liet ze de partij tijdens de verkiezingscampagne van 1956 een uiterste krachtsinspanning verrichten. Er werden 40.000 propagandisten de deuren langs gestuurd, de geestelijkheid werd gevraagd om actieve steun, er werden grote demonstratieve vergaderingen gehouden met missen in de open lucht en de PvdA werd voorgesteld als een gevaar voor kerk en christendom. Partijvoorzitter H.W. van Doorn benadrukte in verkiezingstoespraken dat "dit de tweesprong is, welke bepaalt of Nederland in socialistische dan wel in christelijke richting zal gaan".⁴⁹ In het pamflet *Overwinning '56*, dat bij de kerkdeuren werd uitgereikt, was afgebeeld hoe de kerk, de KRO, de bijzondere school en het katholieke ziekenhuis in vlammen op zouden gaan "als de rode haan victorie zou kraaien".

Op de verkiezingsdag bleek dat de KVP zich alle moeite vergeefs had getroost. Weliswaar had ze een winst van drie procent geboekt, maar die was voor een groot deel het gevolg van het wegvallen van de KNP en de natuurlijke aanwas van het katholieke volksdeel. Hield men hier rekening mee dan was de uitslag wel heel teleurstellend. Het percentage katholieke kiezers dat op de KVP of de KNP had gestemd was gedaald van 87,5 tot 85,9. Pijnlijk was ook dat de PvdA opnieuw de grootste partij was geworden. De socialisten hadden bijna 4 procent gewonnen. De KVP had vooral in Brabant en Limburg weer bij de PvdA ingeleverd. De socialisten kwamen in Noord-Brabant van 15,3 op 16,4 procent en in Limburg van 12,8 op 17,5 procent. Maastricht werd de eerste zuidelijke stad waar de PvdA boven de 30 procent uitkwam.⁵⁰

het einde van de brede basis

De kabinetsformatie verliep in 1956 moeizamer dan ooit. Het mandement en de verkiezingscampagne hadden de sfeer tussen de twee grote coalitiepartners verziekt, en drie van de vier pijlers onder de brede basis waren tijdens de afgelopen kabinetsperiode verdwenen. De dreiging van het communisme was niet acuut meer, de samenwerking met de PvdA had de ongelovigen niet dichter bij het christendom gebracht, maar, integendeel, de gelovigen dichter bij het socialisme, en de consensus over het sociaal-economische beleid was barsten gaan vertonen. Nu de economie hersteld was, meende de KVP dat de overheid minder kon en moest sturen, terwijl de PvdA wilde vasthouden aan strakke overheidsregulering en in toenemende mate harde eisen stelde. Zo kwamen beide partijen in 1955 tegenover elkaar te staan in een discussie over de handhaving van de centraal geleide loonpolitiek en ontstond in hetzelfde jaar een kabinetscrisis toen de PvdA een huurverhoging afwees. De verwijdering tussen de PvdA en KVP liep parallel aan de toenadering tussen de KVP en de ARP, die haar verzet tegen het overheidsingrijpen in de economie opgaf en de KVP trachtte te verleiden het eens alleen met haar en de CHU te proberen. Er was eigen-

lijk nog maar één argument om dat af te wijzen: de vrees voor nog verder verlies aan de PvdA.

Binnen twee jaar stortte ook deze laatste pijler onder de brede basis in. Bij de Staten- en gemeenteraadsverkiezingen van 1958 leed de PvdA dramatische nederlagen met een verlies van 6 procent ten opzichte van 1956 en kwam de VVD met een winst van 5 procent als verrassende winnaar uit de bus. Terzelfder tijd bleek uit een rapport over "de katholieke arbeider en zijn politieke houding" dat vooral randkerkelijke genoeijde waren op de PvdA te stemmen en dat arbeiders die regelmatig naar de kerk gingen geen enkele neiging vertoonden de KVP ontrouw te worden. De KVP bleef voorzichtig, besloot de indruk te vermijden dat zij met de PvdA wilde breken, maar deed geen pogingen de breuk uit de weg te gaan, toen de PvdA na de teleurstellende verkiezingsuitslagen besloot de christelijke partijen harder aan te pakken. Op 12 december 1958 kwam hierdoor het vierde en laatste kabinet-Drees ten val.

de liberale verleiding

Na de verkiezingen van 1959, waarin de VVD op winst en de PvdA op verlies bleef staan, hamerde Romme erop dat niet de KVP, maar de PvdA de breuk gewenst had. Bij de formatie stond hij erop dat toch nog met de PvdA gepraat zou worden, en toen het eerste naoorlogse kabinet zonder socialisten, het kabinet-De Quay, gevormd was, zei hij te betreuren dat de PvdA was uitgevallen. De Quay wees erop dat hij in grote lijnen het bestaande beleid voortzette en de KVP-fractie drong aan op verdere uitbouw van de sociale zekerheid, prioriteit voor de aanpak van de woningnood en maatregelen om de laagst betaalden ruimer in de welvaart te doen delen. Dankzij de hoogconjunctuur lukte dit alles buitengewoon goed. Het nam de PvdA de wind uit de zeilen en reeds na een jaar kon de KVP-leiding in een interne notitie vergenoegd constateren dat de PvdA er niet in slaagde wezenlijke kritiek op het kabinetsbeleid uit te oefenen. Het gevaar kwam nu eerder van de VVD. Door de stijgende welvaart zat de sociaal-democratie in het defensief en werd het liberalisme bevorderd. De KVP zou volgens de partijleiding stelling moeten nemen "tegen liberale vrijzinnige politiek van de VVD". "Omdat voor vele katholieken de onaanvaardbaarheid van de liberale levenshouding minder duidelijk spreekt dan die van de socialistische" zouden de aanvallen op het liberalisme "zelfs krachtiger dienen te geschieden" dan die op het socialisme.⁵¹ Het liberalisme moest, zo meende de partijleiding, niet in de eerste plaats met levensbeschouwelijke argumenten bestreden worden, maar met sociaal-economische. De werkgevers en middenstanders moest gewezen worden op het gevaar dat het economisch liberalisme kon leiden tot terugkeer van de chaos uit de jaren dertig, die ook voor hen nadelig was geweest. Tegelijk moest duidelijk gemaakt worden dat de KVP met elke democratische partij wilde regeren en in elke combinatie hetzelfde beleid zou voeren. Bij de verkiezingen van 1963 bleek dat deze aanpak succesvol was. De KVP hield het vertrouwen van haar kiezers en boekte met 31,9 procent van de stemmen en een winst van één zetel de beste score uit haar geschiedenis. De VVD hield de stijgende lijn door een verlies van drie zetels niet vast en de PvdA leverde zelfs vijf zetels in.

De keuze om in de propaganda het accent te leggen op sociaal-economische argumenten hing samen met het teleurstellende resultaat bij de verkiezingen van 1956. Die verkiezingen brachten de partijtop tot het inzicht dat de KVP, door de binding met kerk en geloof te benadrukken, de afvallige kiezers niet terugwon, maar juist afstootte. Naarmate het opleidings- en welvaartsniveau steeg, zo begreep men nu, werden de gelovigen minder geneigd de leiding van de kerk te aanvaarden. Veel katholieken hadden zich van de kerk losgemaakt, waren er onverschillig tegenover komen te staan of hadden in ieder geval kritiek op de autoritaire wijze waarop de kerk de gelovigen voorschreef hoe ze moesten leven en denken. De partijleiding trok hieruit radicale consequenties. Ze besloot dat de partij zich moest wenden tot de randkatholieken, daartoe de band met de kerk moest losmaken en in de propaganda het accent moest leggen op sociaal-economische issues. Even overwoog de partijleiding zelfs de KVP geheel "open te breken", om zo de niet-katholieke kiezers aan te spreken, maar omdat zij meende dat het antipapisme in de Nederlandse samenleving daarvoor nog te sterk was, zag zij hiervan af.⁵²

In de kerk braken terzelfder tijd soortgelijke inzichten door. Hier werden de traditionele opvattingen vooral ondermijnd door de aanzwellende kritiek uit intellectuele kring, de afnemende volgzzaamheid van de gelovigen, het toenemend gebrek aan jonge priesters en het optreden van de hervormingsgezinde paus Johannes XXIII. In 1959 kondigden de bisschoppen aan dat ze de leken meer eigen verantwoordelijkheid wilden geven en voortaan uitsluitend nog zouden onderrichten "wat in de gemeenschap leeft", zodat "het organisatorisch karakter van de Kerk toch wel een heel andere waardering"⁵³ zou krijgen. Vanaf dat jaar werden de gelovigen overspoeld door veranderingen. Zo verklaarden de bisschoppen in 1960 dat de katholieke organisaties zelf inhoud moesten geven aan hun katholiciteit, trokken ze in 1965 het mandement in en verklaarden ze in 1967 dat de gelovigen in hun partijkeuze volstrekt vrij waren.

Deze mentaliteitsverandering had voor de KVP twee ingrijpende gevolgen. In de eerste plaats werd de katholieke sociale leer, een produkt van de oude kerk, stilzwijgend losgelaten. Ervoor in de plaats kwam een vage, algemeen-christelijke gezindheid, die de partij nog pragmatischer maakte dan ze al was. De partij deed geen poging een nieuwe uitgewerkte maatschappij-theorie te ontwikkelen. Een tweede, bedenkelijker, gevolg was dat de evenredige belangenbehartiging moeilijker realiseerbaar werd. Doordat de geloofsbanden zwakker werden, traden de sociaal-economische tegenstellingen sterker op de voorgrond. In 1963 leidde dit ertoe dat de katholieke vakbeweging en de met haar verbonden *Volkskrant* publiekelijk verkondigden dat de KVP weer met de PvdA moest gaan regeren. De katholieke vakbeweging bracht dit standpunt zelfs naar voren in een gezamenlijk program met de socialistische vakbeweging.

Bij de kabinetsformatie van 1963 droeg de verscherping van de tegenstellingen bij tot de problemen van de nieuwe fractieleider van de KVP, Gerard de Kort, die Romme na een zenuwinzinking in 1961 als zijn opvolger had aangewezen. De Kort probeerde de PvdA en de VVD tegen elkaar uit te spelen, maar slaagde hier in het geheel niet in. Door onhandig gemanoeuvrere leverde hij flink in bij de VVD, die uiteindelijk coalitiepartner werd, en haalde zich zo de woede van de linkervleugel en de PvdA op de hals. De Korts positie werd hierdoor onhoudbaar, zodat partijvoorzitter P.J.M. Aalberse jr., de zoon van de vooroorlogse fractieleider, hem aan het eind van het jaar aan de kant zette ten gunste van Norbert Schmelzer.

Schmelzer gold al jaren als een politiek talent. Romme had hem in 1947 ontdekt, nadat Schmelzer tijdens een bal onder het dansen één van Rommes dochters over zijn politieke ambities had verteld. Romme bezorgde zijn jonge vriend een baan op het ministerie van Economische Zaken, introduceerde hem bij politieke kopstukken, loodste hem het partijbestuur binnen en nodigde hem en zijn vrouw regelmatig uit voor etentjes bij hem thuis, waar hij hem na het diner onder het genot van cognac en sigaren inwijdde in de geheimen van het politieke métier. In 1956 maakte hij hem tot staatssecretaris en in 1959 noemde hij hem als kandidaat voor het premierschap. Hoewel Schmelzer uiteindelijk slechts opnieuw staatssecretaris werd, ontwikkelde hij zich in de daaropvolgende jaren tot de belangrijkste raadsman van De Quay.

Schmelzer was in een aantal opzichten voor de KVP van de jaren zestig de uitgelezen partijleider. Hij was ervan overtuigd dat politiek op basis van christelijke inspiratie heilzaam was, maar zijn geloof had een moderne inslag. In 1952 al meende hij, als één van de weinigen, dat de verkiezingsnederlaag van dat jaar verklaard moest worden uit het verzet van de kiezers tegen de te grote bemoeizucht van de kerk. Ook de wijze waarop hij de partij leidde, paste bij de democratische mentaliteit van de jaren zestig. Romme was een autoritair leider geweest, die zich door zijn fractiegenoten met "professor" liet aanspreken en zijn collega's zelf slechts bij de achternaam noemde, maar Schmelzer trad op als primus inter pares. Hij liet zijn fractiegenoten op alle relevante punten meepraten en probeerde hen via diplomatiek optreden op één lijn te krijgen. Hij wist van geven en nemen, kende de stukken tot in de details, had een scherp oog voor de onderlinge verhoudingen, de gevoeligheden en psychologische eigenaardigheden in de fractie, gaf aandacht en strijkages waar dat nodig was en was een grootmeester in het bedenken van compromisformules. Schmelzer had echter twee zwakke plekken: hij liet te onverhuld blijken dat hij van het spel met de macht hield en hij kwam onder hoogspanning over als koel en beheerst. Daardoor werd zijn handigheid vaak gezien als gladheid, leek zijn vriendelijkheid vals en wekte zijn soepelheid de indruk van beginselloosheid.

Schmelzer paste ook beter dan Romme bij de KVP van de jaren zestig doordat hij, in tegenstelling tot zijn leermeester, een zekere voorkeur had voor coalities met de VVD. Voor een deel was dit een gevolg van de tijdsomstandigheden. Romme en zijn generatiegenoten leefden sterk vanuit de ervaringen in de jaren dertig en hechtten in dat kader in hoge mate aan de uitbouw van de verzorgingsstaat. Schmelzer en zijn

leeftijdsgenoten waren de verzorgingsstaat als een vanzelfsprekendheid gaan zien en begonnen zich zorgen te maken over de groei van de collectieve uitgaven. Halverwege de jaren zestig liepen die zo snel op dat, zo vreesde Schmelzer, het evenwicht tussen de collectieve sector en de marktsector en tussen de collectieve verantwoordelijkheid en de individuele verantwoordelijkheid verstoord dreigde te raken. Schmelzer meende dat met de PvdA in de regering de grens van het toelaatbare eerder overschreden zou worden.

De voorkeur van Schmelzer en zijn geestverwanten kwam overeen met de stemming de KVP-fractie. Daarin was de invloed van de katholieke vakbeweging in 1963 aanzienlijk teruggedrongen. Deze was bezig zich van de KVP los te maken, en het aantal vakbondsleden in de fractie was in 1963 gedaald van tien tot zes. Het aantal vertegenwoordigers van de boeren, tuinders, middenstanders en andere groepen die van nature weinig affiniteit met de PvdA hadden, was toegenomen. De publiekelijk beleden voorkeur van de vakbeweging voor een kabinet met de PvdA irriteerde dit gezelschap en vergrootte de neiging duidelijker blijk te geven van de eigen voorkeur.

Schmelzer wilde echter de deur naar de PvdA wel open houden. Om een kabinet met de VVD voor de linkervleugel aanvaardbaar te maken, moesten de liberalen gedwongen worden tot aanzienlijke concessies en dat was het gemakkelijkst als de KVP naar de PvdA kon overstappen. Bovendien moest Schmelzer voor de linkervleugel duidelijk kunnen maken dat een kabinet met de VVD noodzakelijk was en dat niet hij de PvdA, maar de PvdA zichzelf buitenspel zette. Omgekeerd gold hetzelfde: voor de rechtervleugel was een coalitie met de PvdA alleen aanvaardbaar als de VVD zichzelf onmogelijk maakte en de KVP de socialisten flink strak hield. De KVP moest, kortom, met de VVD een links beleid voeren, en met de PvdA een rechts beleid.

de Nacht van Schmelzer

Dit leidde in het kabinet van de KVP-premier Marijnen, dat in 1963 gevormd werd, vanaf het begin tot problemen. In dit kabinet zaten twee vertrouwelingen van de katholieke vakbeweging, P.C. Bogaers en G.M.J. Veldkamp, beide daadkrachtige en explosieve naturen, die de uitgaven op hun departementen, Sociale Zaken en Volkshuisvesting, flink wilden verhogen en voortdurend voor een geprikkelde sfeer in het kabinet zorgden. Schmelzer had daarom weinig vertrouwen in dit kabinet, en toen er een conflict met de VVD ontstond op een punt waarvan de hele KVP-fractie inzag dat er met de PvdA beter zaken te doen zouden zijn dan met de VVD, de omroepkwestie, wisselde hij, voorjaar 1965, van coalitiepartner. De partnerruil kwam zonder veel wrijving en zonder tussentijdse verkiezingen tot stand, maar toen het nieuwe kabinet er eenmaal zat, groeide de weerzin snel. Het kabinet, onder leiding van de KVP'er J.M.L.Th. (Jo) Cals, presenteerde zich als een ploeg van politieke krachtpatsers, die na jaren van gestuntel eindelijk weer eens echt zouden regeren en de grote problemen zouden aanpakken die de vorige kabinetten hadden laten liggen. Deze stijl riep enthousiasme op bij de linkervleugel van de KVP, maar stuitte de rechtervleugel tegen de borst. Cals was in dit gezelschap toch al niet geliefd. Hij was een intellectueel met linkse voorkeuren en een cynische, scherpe humor, die nooit had verborgen dat hij geen hoge dunk had van zijn provincialistische partijgenoten.

De stemming raakte nog verder geprikkeld toen het kabinet, in het najaar van 1965, de uitgaven voor 1966 fors opschreefde. Schmelzer en Aalberse gaven uiting aan het onbehagen in de partij. Najaar 1965 en voorjaar 1966 spraken ze op vergaderingen van de partijraad harde woorden tot het kabinet. Ze waarschuwden dat de KVP weliswaar niet uit was op een nieuwe kabinetscrisis, maar evenmin bereid was alles te slikken wat ze kreeg voorgezet. Ze wilden dat het kabinet de begroting beter in de hand hield en eisten tegelijkertijd dat de belastingbetalers via een belastingverlaging 700 miljoen gulden zouden terugkrijgen die ze als gevolg van de inflatie teveel hadden betaald. De minister van Financiën, PvdA-leider Anne Vondeling, wilde dat geld echter gebruiken voor de dekking van het begrotingstekort. Een frontale botsing over deze kwestie leek onvermijdelijk toen de PvdA haar standpunt na een schokkende nederlaag bij de Statenverkiezingen verhardde. In het kabinet kwam het bij het begrotingsoverleg over 1967 op het laatste moment tot een compromis, dat echter het meest tegemoet kwam aan de wensen van de PvdA en de uitgaven fors deed stijgen. In de KVP ontladde zich nu nog meer dan voorheen de woede over het kabinet. Twee derde van de partijbestuurders en een groot deel van de fractie wilden van het kabinet af. Schmelzer moest zijn uiterste best doen het kabinet nog een kans geven. Door het stellen van de portefeuillekwestie overtuigde hij het partijbestuur ervan dat het kabinet moest voortbestaan indien het zou voldoen aan een aantal voorwaarden. De fractie wist hij – op vier leden na, die het kabinet sowieso wilden laten zitten – te verenigen op eenzelfde gedragslijn, nadat tien leden hadden gedreigd met een motie van wantrouwen van de VVD mee te stemmen. Hij stelde een drietal vragen op waarop Cals in de Tweede Kamer “vertrouwenwekkende antwoorden” moest geven.

Deze vragen bleken de doodsteek voor het kabinet. Cals kon ze niet bevredigend beantwoorden, maar vroeg op 13 oktober 1966 toch nadrukkelijk het vertrouwen. In de nacht van 13 op 14 oktober diende Schmelzer daarop een motie in waarin hij de regering uitnodigde voorstellen te doen om de dekking voor 1967 te verbeteren en een extra uitgavenstijging voor 1968 te voorkomen. Het kabinet vatte deze uitspraak op als motie van wantrouwen en trad af.

§ 5 christelijke samenwerking

Voor de relatie tussen de KVP en de ARP was het jaar 1952 een keerpunt. De verwijdering tussen de KVP en de PvdA, die dat jaar begon, liep parallel aan een toenadering tussen de KVP en de ARP. Na de verkiezingsnederlaag van 1952 ging Romme de principiële verbondenheid tussen de christelijke partijen benadrukken, nadat de KVP ervoor nog officieel had laten weten dat zij “geen enkele voorkeur [had] voor samenwerking met één of meer bepaalde partijen, dan met die, wier medewerking het meest zal bijdragen tot verwezenlijking van het op 's lands belang gerichte beginselenverkiezingsprogramma”.⁵⁴ Romme zei in 1951 dat de vraag of de KVP een principiële voorkeur had voor samenwerking met de ARP nog nooit aan de orde was geweest. Hij vond het verre van zeker dat een coalitie met de ARP tot een meer christelijk beleid zou leiden. De KVP zou voor een coalitie met de ARP net zo goed offers moeten brengen als voor een coalitie met de PvdA.

Toen hij na de verkiezingen de Katholieke Werkgemeenschap in de pvdA ging bestrijden, verschoof Romme echter het accent van de praktische politiek naar de levensbeschouwelijke grondslag. In de brochure *Katholieke Politiek* stelde hij dat "de socialistische maatschappij-opvatting lijnrecht in strijd met de christelijke waarheid" was, want "van O.L. Heer wordt daar in de partij niet gerept".⁵⁵ De kerk leerde dat de mens onder een door God gesteld gezag moest leven en dat zijn hele leven moest dienen "tot eer en glorie van zijn Schepper", maar de pvdA wilde van deze verheven bestemming niet weten. Zij richtte zich volledig op het aardse en bevorderde aldus dat de mens zijn bestemming vergat. Met de protestanten hadden de katholieken meer gemeen. Er was weliswaar "te weinig gemeenschappelijks aan zedelijke ondergrond, om in één partijverband samen te gaan", maar, zo meende Romme, "wij hebben met de protestanten meer gemeenschappelijks in de zedelijke ondergrond dan met de socialisten of de liberalen. Wij hebben het gezamenlijke geloof in Christus en wij erkennen, met alle verschil van interpretatie en exegese, gezamenlijk Zijn Evangelie."⁵⁶

Met het mandement werd de afwijzing van het socialisme verder verscherpt. Het mandement was als uiting van kerkelijke dwang weliswaar ook met het protestantisme principieel onverenigbaar, maar in de CHU en de ARP werd het toch over het algemeen positief ontvangen. AR-fractie leider Schouten vond het zelfs "een zegen"⁵⁷ dat in het mandement weer eens werd gewezen op het christelijke beginsel in de politiek. In de verkiezingscampagne van 1956 bereikte de wederzijdse verketting van KVP en pvdA een hoogtepunt en begonnen de KVP en de ARP te denken aan herstel van de christelijke coalitie van voor de oorlog. Maar al bracht de bestrijding van de pvdA hen dichter bij elkaar, van een verlangen naar eenwording was nog geen sprake. Daarvoor hield de KVP te veel vast aan het primaat van de kerk. Romme vond dat "wij de uitspraken van het kerkelijk leergezag broodnodig hebben om niet direct af te dwalen van de ware zedelijke beginselen".⁵⁸ Daarom was de periode 1952-1956 eerder een terugkeer naar het verleden, dan de start van iets nieuws.

dynamisch veroveren

Buiten de landsgrenzen brachten de drie confessionele partijen in dezelfde periode wel iets nieuws tot stand. In 1953 traden de ARP en de CHU toe tot de *Nouvelles Equipes Internationales* (NEI), het samenwerkingsverband van de Europese christen-democraten. Zij vormden samen met de KVP, die zich al in 1947 had aangesloten, de Nederlandse equipe binnen de NEI, en namen met de KVP zitting in de christen-democratische fractie van het Europees parlement. Dit werd na de verkiezingen van 1956 binnen de KVP uitgangspunt van discussies over de vraag of een dergelijke samenwerking ook op nationaal niveau wenselijk en mogelijk zou zijn.

In 1958, nadat besloten was de band met de kerk los te maken, werd deze zaak aan de orde gesteld door K.J. Hahn, die voor de KVP op Europees niveau actief was. Hahn betoogde in een notitie aan het partijbestuur met machtspolitieke argumenten dat de vorming van een christen-democratische volkspartij wenselijk zou zijn.⁵⁹ De KVP zou volgens hem haar electorale neergang op zijn best tot staan kunnen brengen, maar nooit nieuwe groepen kiezers kunnen aanspreken. Het zou steeds moei-

lijker worden de kiezers vast te houden, want door de industrialisatie en urbanisatie werden de vervlakking en de vermaterialisering van de bevolking in de hand gewerkt. Doordat niet alleen de KVP, maar ook de ARP en de CHU door dit verschijnsel getroffen werden, werd het christelijke element in de politiek steeds verder teruggedrongen. Volgens Hahn konden de christelijke partijen alleen aan verdergaande neergang ontkomen als ze streefden naar de vorming van een christen-democratische volkspartij. "Vele kiezers, die voor een deel mee kunnen gaan met het program van de K.V.P. van de A.R.P. of de C.H.U., maar om godsdienstige redenen menen niet op één dezer drie partijen te kunnen stemmen, zullen wel bereid zijn zich tot een christelijke partij te bekennen", zo meende hij.

Hahn was niet optimistisch over de mogelijkheden om zo'n partij op korte termijn te realiseren. De oprichting van een CDU, een partij van katholieken en protestanten zoals die in Duitsland bestond, achtte hij voorlopig onmogelijk. Naar zijn mening stond het Nederlandse calvinisme principieel veel verder van het katholicisme af dan het Duitse lutheranisme, en leefden er in protestantse kring nog sterke antipapistische gevoelens. Daarom zouden de protestanten langzaam rijp gemaakt moeten worden voor nauwere samenwerking. Door de samenwerking in Europa en een nauwer contact in het nationale parlement zou het wederzijds begrip bevorderd moeten worden. Maar de KVP zou ook met verdergaande initiatieven moeten komen. Dit zou, aldus Hahn, "ook binnen de KVP propagandistisch een goede uitwerking hebben, omdat de partij daarmee uit het meer defensieve en behoudende werken zou overgaan, tot een dynamisch veroveren van nieuw terrein".

keerpunt 1959

Hahn kreeg aanvankelijk weinig respons. De partijleiding had het te druk met de beëindiging van de rooms-rodé samenwerking en herwon bovendien haar optimisme dank zij gunstige uitslagen bij de Staten- en gemeenteraadsverkiezingen van 1958. Pas toen Hahns sombere prognose bij de verkiezingen van 1959 bevestigd was – de protestanten verloren en de KVP boekte geen winst – werd in het partijbestuur opnieuw gediscussieerd over de toekomst van de partij.⁶⁰ Verscheidene bestuursleden betoogden met dezelfde argumenten als Hahn gebruikt had, dat de toekomst voor de KVP lag in een Nederlandse CDU, maar de top van de partij stond hier sceptisch tegenover. W.J. Andriessen, vakbondsman en oud-voorzitter van de KVP, dacht dat een CDU de katholieke arbeiders niet zou aanspreken. Volgens hem zou een CDU van katholieke zijde niet meer, en van protestantse zijde beslist minder stemmen krijgen. Romme, partijvoorzitter Van Doorn en het jonge bestuurslid Piet Steenkamp vonden dat men het pessimisme over de KVP niet moest overdrijven. Van Doorn achtte het "niet noodzakelijk, dat wij nu eens stevig gaan studeren op deze vraagstukken. Dit zou de indruk wekken alsof er 'ik weet niet wat' aan de hand is. En dat is beslist niet het geval." Steenkamp zag "niet dat wij zoveel gemeen hebben" met de protestanten. "Ten aanzien van de korte-termijn punten is dat misschien het geval, maar niet t.a.v. langere-termijn punten." Er waren volgens hem talrijke punten waarop de katholieke een eigen visie hadden. Hij vreesde bovendien dat samengaan met de protestanten de manoeuvreerruimte van de KVP zou beperken. Omdat

de protestanten nogal conservatief waren, zou het de relatie met de PvdA onder druk zetten. Romme dacht wel dat het steeds moeilijker zou worden "onze mensen te behouden", maar over de gevolgen hiervan was hij niet al te somber. "Een kwantitatieve verkleining van de KVP behoeft niet per se een vermindering van politieke invloed te betekenen." Als de KVP er beter in zou slagen de relatie tussen haar levensbeschouwing en haar financieel-economische inzichten duidelijk te maken, dan zag Romme bovendien nog wel groei in het verschiep liggen.

Desondanks wilde Romme als tegemoetkoming aan de christen-democraten wel een gebaar in de richting van de protestanten maken. Op de partijraad van najaar 1959 riep hij daarom de ARP en de CHU op om bij eventuele Europese verkiezingen naar een gezamenlijk verkiezingsprogram met de KVP te streven. Dat zou het begin kunnen zijn van nauwere samenwerking op alle gebieden. Dit voorstel was echter weinig ingrijpend. De Europese politiek lag ver achter de horizon en bovendien stelde Romme als voorwaarde voor een gesprek dat de twee protestantse partijen het eerst onderling eens werden.

het eigen muurtje

De ARP en de CHU reageerden afhoudend. Berghuis, de voorzitter van de ARP, zei het positief te waarden dat de katholieken zich aan het bezinnen waren, maar dit betekende naar zijn mening niet dat aparte reformatorische partijvorming minder noodzakelijk was. Volgens hem bleef "de eigen zelfstandige organisatorische gestalte van de reformatie in het staatkundig bestel van ons land een wezenlijk element".⁶¹ Tilanus liet weten dat het nuttig kon zijn eens "over het eigen muurtje heen te kijken",⁶² maar voor nauwe samenwerking achtte hij de tijd beslist niet rijp.

De protestanten waren veel meer dan de katholieken geneigd de principiële verschillen te benadrukken en hechten veel minder betekenis aan de samenwerking in Europa. De meeste deelnemers aan de Nederlandse equipe ervoeren de samenwerking met de KVP wel als positief, maar interpreteerden deze vooral in de zin die de christelijke samenwerking voor de Tweede Wereldoorlog had gehad. Ze voelden zich tot de samenwerking gedwongen, omdat ze op eigen kracht in Europa niets betekenden. Het gaf hen allermint aanleiding tot de gedachte dat het Europese model nu ook maar in Nederland geïmporteerd moest worden. Vooral het Duitse voorbeeld stootte af. Zo meldden de antirevolutionairen na een bezoek aan de CDU geschrokken dat men daar zomaar op zondag vergaderde. Erger nog was dat de CDU werd overheerst door katholieken en nauwelijks liet blijken dat zij op christelijke grondslag stond.

Het dreigende perspectief van een Nederlandse CDU was voor Berghuis zelfs een van de redenen om naar fusie met de CHU te streven. Als deze fusie niet lukte, dan zouden naar zijn mening de protestantse partijen verder afbrokkelen en zou ook in protestantse kring steeds meer de gedachte van een Nederlandse CDU gaan leven. Op haar beurt liet ook de CHU zich leiden door reserves tegenover de KVP. De Unie hield de samenwerking met de ARP juist af omdat die te welwillend tegenover de KVP zou staan. De leiding van de CHU schreef in 1962 aan de kiesverenigingen dat er "een kenmerkend verschil in houding van antirevolutionairen en christelijk-histori-

schen ten opzichte van Rome" was. "Zijn de antirevolutionairen in sterke mate in politicus tot een samenwerking met de rooms-katholieken geneigd, in christelijk-historische kring pleegt bezorgdheid voor het gevaar van de grote rooms-katholieke invloeden voor het zoeken van die samenwerking een duidelijke belemmering te vormen."⁶³

discussie gesloten

In katholieke kring nam de belangstelling voor de christen-democratische gedachte wél toe. De socioloog S.W. Couwenberg kwam in de publiciteit met analyses volgens welke de maatschappelijke ontwikkeling moest leiden tot een driepartijensstelsel met een sterk gedeconfessionaliseerde CDU in het centrum, en de jongeren in de KVP drongen erop aan de vorming van zo'n CDU te bevorderen. Naar aanleiding van de groeiende publieke interesse kwam het partijbestuur van de KVP op 8 en 9 april 1960 bijeen voor een bespreking van het probleem. Twee inleiders, de Limburgse kringvoorzitter J.M. Peters⁶⁴ en Andriessen⁶⁵, zetten voor deze vergadering de argumenten pro en contra nog eens op een rijtje. Peters betoogde in zijn bijdrage dat "de wenselijkheid van een Nederlandse CDU wordt bepaald door de noodzaak tot herstel van de werfkracht van de Christelijke maatschappelijke idee, bijzonder nu de gezamenlijke Christelijke partijen hun meerderheid dreigen te verliezen door afbrokkeling van de Protestants-Christelijke sector". Bovendien was "een Nederlandse CDU gewenst omdat aanpassing aan het buitenlandse patroon van Christelijke partijformatie (Duitsland-België) de Christelijke samenwerking op internationaal niveau vergemakkelijkt". Peters vond de samenwerking ook gerechtvaardigd omdat er "behoudens soms belangrijke modaliteiten gelijkheid in de christelijke opvatting [bestond] omtrent de herkomst en de bestemming van de mens en de waarde van zijn persoon, de betekenis van de godsdienst en de godsdienstvrijheid, de basis van het gezag en de verhouding tussen de Staat en zijn burgers".

Andriessen herhaalde het standpunt dat hij eerder uiteengezet had. Volgens hem waren de verschillen tussen de protestantse en de katholieke beginselen juist wezenlijk en bovendien meende hij dat de KVP met de PVDA meer bereikt had dan met de ARP en de CHU.

Tijdens het gespreksweekeinde bleek dat de meeste bestuursleden wel naar nauwere christen-democratische toenadering toe wilden, maar dat ze de mogelijkheden niet al te hoog inschatten. Ook Peters achtte de verwezenlijking van een CDU op korte termijn uitgesloten, maar hij geloofde wel dat een vorm van federatieve samenwerking mogelijk zou zijn. Van Doorn voelde hier echter niets voor. Aan het eind van de discussies concludeerde hij dat de KVP het beste zichzelf kon blijven. Wel beloofde hij dat het dagelijks bestuur zich binnenkort zou beraden of het nog "tot enige studie" moest komen. In de daaropvolgende maanden werd de beslissing hierover uitgesteld en aan het eind van het jaar liet de partijleiding tenslotte weten dat het ongewenst zou zijn als de voorstanders van een christen-democratische partij zich te duidelijk zouden uitspreken. Daarmee was de zaak wat de KVP betreft van de baan. Het AR-Kamerlid Barend Biesheuvel stelde in 1962 nog voor eens te bekijken in hoeverre de christelijke partijen een gezamenlijk program zouden kunnen

presenteren bij de volgende Kamerverkiezingen, maar Van Doorns opvolger Aalberse wimpelde dit af met de opmerking dat de ARP en de CHU het eerst onderling maar eens moesten zien te worden.

het structuurrapport

Van Doorn hield de discussie over de christen-democratische samenwerking af, maar bij zijn aftreden, in 1962, kondigde hij toch de instelling van een commissie aan, die advies zou uitbrengen over de toekomst van de KVP. Na de verkiezingen van 1963 ging deze "structuurcommissie" aan het werk. De commissie kreeg een zware bezetting. Kopstukken als Aalberse, Schmelzer en Marga Klompé werden er lid van, en voor haar werk raadpleegde ze alle geledingen van katholiek Nederland. Mede als gevolg van deze grondige aanpak bracht de commissie pas in januari 1966 verslag uit. Haar rapport *Grondslag en karakter van de KVP* had een optimistische inslag. De commissie verwachtte dat de KVP nog jaren mee zou kunnen, een verwachting die was gewekt door de verkiezingen van 1963, waarbij de KVP met 31,9 procent van de stemmen de hoogste score uit haar bestaan geboekt had.

Het structuurrapport was vooral gebaseerd op de visie van één man, pater Stokman, wiens ideeën in 1945 ook al ten grondslag aan de oprichting van de KVP hadden gelegen. Stokman had sinds 1945 meer begrip gekregen voor andersdenkenden, maar zijn opvattingen waren verder niet diepgaand gewijzigd. De inhoud van het rapport kwam in hoge mate overeen met hetgeen hij twintig jaar eerder al naar voren had gebracht. Ook nu stelde hij zich met argumenten die deels ontleend waren aan zijn critici teweer tegen de opvatting dat een aparte katholieke partij niet meer nodig was.

In haar inleiding schreef de commissie dat de katholieken zich de laatste jaren beter bewust waren geworden van het tijdgebonden karakter van veel van hun opvattingen. Bovendien waren zij meer dan voorheen gaan beseffen dat ze het christelijk erfgoed niet alleen in pacht hadden. De uitspraken van de kerk werden niet meer gezien als geloofswaarheden of onveranderlijke beginselen, maar als leidraden die telkens weer doordacht en aangezuiverd moesten worden. Daarbij diende te worden bedacht dat niet-christenen tot praktisch dezelfde conclusies konden komen.

Het gevolg hiervan was dat de KVP zich ten opzichte van de kerk zelfstandiger en ten opzichte van de andersdenkenden coöperatiever opstelde. De commissie juichte toe dat de partij deconfessionaliseerde in die zin dat ze met iedere overdreven kerkgebondenheid brak. De KVP moest haar beleid onafhankelijk van kerkelijke instanties vaststellen. De bepaling dat de partij de uitspraken van het kerkelijk leergezag aanvaardde, moest uit de statuten worden geschrapt.

Politiek omschreef de commissie als ordening ten bate van het algemeen welzijn. Heel deze ordening lag "op het binnenwereldlijk terrein; zij heeft eigen wetten en doelmatigheden en moet door en voor alle mensen, van welk ras en godsdienst ook, tot stand worden gebracht".⁶⁶ De KVP moest daarom nu echt, zoals ze zich al bij haar oprichting voorgenomen had, een open partij worden, die zich in de publieke organen ook door niet-katholieken liet vertegenwoordigen. De commissie had overwogen de partij christen-democratisch te noemen, maar toch besloten vast te

houden aan de oude naam, omdat zij de term "christen-democratie" te beperkt vond voor een partij die open stond voor alle Nederlanders.

In verband hiermee stelde de commissie dat de KVP zich moest opstellen als een programpartij. Zij zou geen eenheidspartij meer zijn. De commissie vond dat de politiek van de KVP in het verleden niet duidelijk genoeg was geweest. In de toekomst zou ze duidelijk en concreet moeten aangeven wat ze wilde bereiken en hoe ze dat wilde doen. Het partijbeleid kon niet meer de gemene deler zijn van de wensen van alle katholieken. Dat hield tegelijk ook in dat niet meer alle gelovigen geacht konden worden KVP te stemmen. Hun politieke voorkeur moest los gezien worden van de vraag of ze betere of minder goede katholieken waren, want de partij kon zich niet aanmatigen de christelijke waarheid in pacht te hebben.

Dit alles betekende niet dat het geloof in de politiek nu zonder betekenis was geworden. Integendeel, de openheid naar de wereld was juist mogelijk omdat het christendom een superieure inspiratiebron was. Het leverde wel geen pasklare conclusies, maar op een dieper niveau was het toch richtinggevend. Het christelijk geloof wierp "een helder licht op het wezen van de mens" en gaf "leiding en inspiratie aan de politicus, wiens denken en handelen als zodanig in het binnenwereldlijke vlak liggen, maar niettemin een belichaming zijn van zijn christelijke overtuiging".

In strijd met haar pleidooi voor openheid meende de commissie dat de KVP een partij van katholieken moest blijven. Prominente katholieken, onder wie de theoloog E.C.F.A. Schillebeeckx, hadden op grond van de ook in het structuurrapport gesignaleerde maatschappelijke en kerkelijke ontwikkelingen betoogd dat confessionele partijen uit de tijd waren. Maar volgens de structuurcommissie ging dit te ver. Beraad van katholieke politici onderling bleef van belang, omdat het nodig was het beleid te laten inspireren door het christelijk geloof. Bovendien was het voor de katholieke machtsvorming efficiënt de katholieke politici te bundelen in één partij. Daarnaast wees de commissie erop dat de KVP een heel eigen visie op de samenleving had, die zowel van het liberalisme verschilde als van het socialisme. Zolang de liberalen de nadruk legden op het individu en de socialisten op de staatsgemeenschap, was het "nuttig en nodig een katholieke partij te bezitten, die de maatschappij ziet als een organisch geheel, waarin individu en gemeenschap als twee eigen grootheden in wederzijdse wisselwerking tot ontwikkeling en bloei moeten komen". In tegenpraak hiermee haastte de commissie zich eraan toe te voegen dat thans niet meer gesproken mocht worden van de "noodzakelijkheid" van een katholiek partijverband. Tenslotte ging de commissie nog in op de samenwerking met de protestants-christelijke partijen. Op zich kon ze wel instemmen met de gedachte van één christelijke partij, maar ze vond dat de KVP zich hier terughoudend moest opstellen. De ARP en de CHU konden het onderling al niet eens worden en te krachtige initiatieven van de KVP zouden, zo meende de commissie, in hun kamp alleen maar weerstand oproepen. "Een fusie van de drie genoemde partijen" zou geen goede weg zijn, "omdat zulk een fusie een zekere ballast van het verleden van den beginne af met zich zou dragen." Wel leek het de commissie nuttig om de mogelijkheden tot bredere christelijke partijvorming eens te laten onderzoeken door een groep christenen van verschillende politieke richting. Ook vond de commissie het zinvol te streven naar nauwere politieke samenwerking van alle vooruitstrevende christenen.

Na de publicatie werd het rapport toegestuurd aan de ruim 300 KVP-werkgroepen, waarmee de partij sinds haar oprichting de leden bij de ideologische discussies betrok. Halverwege het jaar bleek dat de meeste werkgroepleden het rapport onderschreven en zelfs vonden dat, zoals Romme in een commentaar gesteld had, de KVP haar bestaansrecht nog wel wat krachtiger mocht uitspreken. De KVP zagen zij als broodnodig, want er was volgens hen "nog steeds sprake van een schromelijke achterstelling van katholieken in de openbare diensten, de rechterlijke macht en het hoger onderwijs". Een minderheid daarentegen zag geen wezenlijke verschillen meer tussen de KVP, de ARP en de CHU en wilde daarom meer initiatief tot de stichting van een algemene christelijke partij. Weer anderen wilden de "κ" uit de naam schrappen en de openheid van de partij meer benadrukken.

De laatsten waren publicitair het meest actief. Onder hen waren Couwenberg en de KVP-jongeren, precies diegenen die in het begin van de jaren zestig nog gepleit hadden voor de vorming van een CDU. Op hun jaarlijkse congres, in juni, stelden de KVP-jongeren voor de partij een nieuwe naam te geven, waarin noch het begrip "christelijk", noch het begrip "katholiek" zou voorkomen. Het samengaan van de confessionele partijen stond, zo lieten ze weten, voor hen niet meer voorop. Zij wilden een "politieke programpartij", die zich uitsluitend zou laten inspireren door "de christelijke opvatting van de mens", maar die ook open zou staan voor humanisten.

Couwenberg ging nog verder. Hij bepleitte "een christelijk-humanistische centrumformatie, met een brede geestelijke en sociale basis, zonder scherp omliggende ideologie".⁶⁷ In april 1966 richtte hij met een aantal medestanders het Democratisch Centrum Nederland (DCN) op, een pressie- en studiegroep, die de discussie over de partijpolitieke vernieuwing moest stimuleren. Het DCN richtte zich niet alleen op de KVP, maar op alle democratische partijen. In "het plan-Couwenberg" pleitte het DCN voor een nieuw partijstelsel waarin de tegenstellingen christelijk-niet-christelijk en socialistisch-liberaal geen rol meer zouden spelen. De partijvorming moest geschieden op basis van "de fundamentele idee van de menselijke waardigheid".⁶⁸ Dat zou moeten leiden tot een twee- of driepartijstelsel, met een progressieve concentratie ter linker-, en een conservatieve concentratie ter rechterzijde. De KVP moest volgens het DCN met anderen het initiatief nemen tot de vorming van een centrum-linkse volkspartij. Links diende daarbij te worden opgevat in de zin van "princiepelijk dynamisch" en "een principieel kritische instelling tegenover iedere gevestigde orde".⁶⁹ de partij zou flexibel moeten reageren op de snel veranderende werkelijkheid.

Couwenberg kreeg voor zijn opvattingen steun van enkele bekende partijleden, onder wie het Tweede-Kamerlid Th.E. Westerterp, maar de partijleiding wees zijn visie van de hand, zonder dat zij met hem in discussie ging. Bij het DCN zette dit kwaad bloed. Het centrum raakte ervan overtuigd dat de KVP-top niet werkelijk geïnteresseerd was in discussie en slechts op zelfhandhaving uit was. Na de discussies in de werkgroepen schreven 22 prominente katholieken op initiatief van het DCN-lid F.C.L.N. Crijns in een open brief dat "van een echte discussie over de uit-

gangspunten en conclusies van het structuurrapport nog geen sprake is geweest".⁷⁰ Volgens de groep kon een werkelijke hervorming van de KVP slechts plaatsvinden in het kader van een totale heroriëntering van alle partijen. Het hele partijstelsel was aan vernieuwing toe en er was volgens de 22 "geen gemeenschappelijke christelijke inspiratie, die geobjectiveerd kan worden en als uitgangspunt kan dienen voor een partij en een programma: op basis van dezelfde christelijke inspiratie kan men in politicus de meest verschillende kanten uit".⁷¹

geen gesprek tussen de christelijke drie

De partijleiding probeerde na de publicatie van het rapport het gesprek over de verbreding van de christelijke partijvorming op gang te krijgen. Aalberse en Schmelzer wilden daarbij voortvarender te werk gaan dan de meesten van hun partijgenoten. Zij lieten weten dat de KVP weliswaar nog steeds bestaansrecht had, maar dat het toch echt de bedoeling was dat er een nieuwe christen-democratische partij zou komen. Het onderzoek naar de mogelijkheden hiertoe kwam echter niet van de grond, onder meer omdat veel KVP'ers er heel wat ambivalentier tegenover stonden. Prominente partijleden stonden erop dat bij het onderzoek ook christenen uit de PvdA en de VVD betrokken werden, zoals in het structuurrapport was voorgesteld. Direct na de publicatie van het rapport werd geklaagd dat Aalberse de indruk had gewekt dat het overleg over de nieuwe partijvorm uitsluitend met de ARP en de CHU zou plaatsvinden.⁷² Aalberse antwoordde dat deze indruk beslist onjuist was en dat hij zou proberen een representatieve onderzoeksgroep te vinden, waarin ook socialisten en liberalen zouden zitten. Dit bemoeilijkte de voortgang echter aanzienlijk, omdat de christenen in de PvdA en de VVD de vorming van een christen-democratische partij uit principe afwezen.

De start van de discussies werd ook opgehouden door de crisis rond het kabinet-Cals, die vanaf het voorjaar alle energie van Aalberse en Schmelzer opslokte, en door de aarzeling bij de ARP en de CHU. In protestants-christelijke kring was de sympathie voor de christen-democratische gedachte sinds 1959 wel toegenomen. De hervormingsbeweging in de katholieke kerk had de gevoelens van verwantschap aan protestantse zijde aanzienlijk versterkt. Zelfs in de CHU waren prominente leden gaan pleiten voor christen-democratische samenwerking. De nieuwe voorzitter, Tilanus jr, zei het structuurrapport van de KVP toe te juichen en stelde voor dat de wetenschappelijke instituten van de drie partijen gezamenlijk zouden gaan studeren. De theoloog G.C. van Niftrik, één van de meest gezaghebbende figuren in de CHU, die in de jaren vijftig nog fel anti-katholiek was geweest, vond dat "de christenen elkaar broodnodig hebben in deze tijd van secularisering". Volgens hem zaten er in de drie confessionele partijen mensen "die alleen door afkomst in een bepaalde partij terecht zijn gekomen". Maar helaas waren er "in onze gelederen nogal wat mensen die nog steeds niet tot zich hebben laten doordringen hoe ver ons volk reeds is gesecculariseerd".⁷³ Tot die doven en blinden behoorde partijleider Beernink, die in het structuurrapport niets zag en nog altijd vreesde dat de KVP het protestantse Nederland "een Rooms chachet" zou opdrukken. In de ARP was de eerste man, Berg-huis, inmiddels wél voor nauwere christen-democratische samenwerking gaan voe-

len. Hij nodigde de KVP uit het voorgestelde gesprek te voeren en stelde in oktober 1966 zelfs voor bij de verkiezingen van 1967 uit te komen met een gemeenschappelijke kandidatenlijst. Dit voorstel suggereerde echter meer liefde voor de KVP dan de ARP kon opbrengen. Zowel bij de conservatieve als de radicale leden van de partij stuitte het op grote bezwaren en ook Berghuis zelf stond, zoals we nog zullen zien, in hoge mate ambivalent tegenover de toenadering tot de KVP.